
Lobbyen in een veranderend klimaat

Een verkenning van en advisering naar mogelijke lobbystrategieën voor de land- en tuinbouwsector in reactie op het klimaatakkoord van Parijs

MALOU WIRKEN

STUDENTNUMMER: 3516717

SCRIPTIE

DATUM: 29-08-2016

AANTAL WOORDEN: 57.123

MASTER BESTUUR EN BELEID

UNIVERSITEIT UTRECHT

BEGELEIDER UU: T. SCHILLEMANS

STAGEORGANISATIE: LTO NEDERLAND

BEGELEIDER LTO: K. VERKERK

Voorwoord

Voor u ligt de scriptie ‘Lobbyen in een veranderend klimaat.’ Ik heb deze scriptie geschreven in het kader van de master Bestuur & Beleid aan de Universiteit Utrecht. Het onderzoek is uitgevoerd gedurende een stage bij LTO Nederland, op het internationale kantoor in Brussel.

Hier heb ik mij het afgelopen half jaar met veel plezier verdiept in de wereld van lobbyen, klimaatverandering en landbouwpolitiek. In het Europese hart van de landbouwpolitiek kreeg ik de kans om met eigen ogen te aanschouwen hoe er wordt gelobbyd, hoe politiek wordt bedreven en hoe de Europese Unie in de dagelijkse praktijk werkt. Zes maanden leven in deze Europese bubbel was een intense, maar onvergetelijke ervaring. De theorie uit de studieboeken kwam tijdens deze stage tot leven.

Ik wil graag een aantal mensen bedanken die mij hebben geholpen bij de totstandkoming van deze scriptie: allereerst mijn onderzoeksbegeleider Thomas Schillemans. Ondanks het feit dat ik in het buitenland zat en weinig aanwezig kon zijn bij de scriptiekringen, heeft hij mij ook vanaf een afstand op een hele prettige manier begeleid. Hij stelde kritische vragen als het nodig was, bracht scherpte aan in mijn probleemstelling en gaf mij na elk gesprek nieuwe motivatie om door te gaan. Bovenal echter, toonde hij zich een zeer betrokken begeleider toen er een aantal tegenslagen op mijn pad kwamen. Juist die kleine berichtjes heb ik heel erg gewaardeerd en daar wil ik hem oprecht voor bedanken.

Daarnaast wil ik graag mijn stagebegeleider in Brussel, Koert Verkerk, bedanken. Hij heeft me wegwijs gemaakt in Brussel en heeft er voor gezorgd dat interessante mensen leerde kennen, die ik vervolgens kon interviewen voor dit onderzoek. Al snel kreeg ik het vertrouwen van hem om namens LTO naar klimaat-gerelateerde bijeenkomsten en conferenties te gaan en hier de organisatie te vertegenwoordigen. Tegelijkertijd stond LTO erg open voor kritiek op hun eigen handelen, waardoor ik een scherp en kritisch advies heb kunnen schrijven. Ik wil hen graag bedanken voor de kansen die zij me hebben geboden en voor de fijne stageperiode. Ook de collega’s van LTO Nederland van het kantoor in Den Haag wil ik bedanken voor de fijne werksfeer. Het vertrouwen wat aan mij als stagiair werd gegeven en de betrokkenheid die zij hebben getoond, maakte het een hele fijne werkplek.

Ook wil ik mijn ouders graag bedanken, met name voor vele overnachtingen en als ik een vergadering of interview in Nederland had. En natuurlijk wil ik hen ook bedanken voor de goede zorgen toen ik door een gebroken arm een aantal weken niet in Brussel kon zijn. Zorgboerderij Wirken heeft zijn naam eer aangedaan. Ook mijn vrienden, broer en zwager wil ik bedanken voor het aanhoren van mijn klaagzangen als er iets anders verliep dan gepland bij het onderzoek.

Tot slot wil ik alle respondenten bedanken voor de tijd en moeite die zij hebben genomen om zeer openhartig te spreken over dit onderwerp. Zonder hun medewerking was het niet gelukt om deze scriptie te schrijven.

Malou Wirken

Utrecht, 29 augustus 2016

Samenvatting

In 2015 vond in Parijs een klimaatop plaats onder de noemer COP21. Tijdens deze klimaatop hebben 195 landen het eerste universele, bindende klimaatakkoord ooit getekend. In dit akkoord is een wereldwijd actieplan uiteengezet tegen de gevaren van klimaatverandering. Het akkoord bevat echter nog weinig concrete en specifieke maatregel die van toepassing kunnen zijn voor de land- en tuinbouwsector. Eind 2016 vindt de nieuwe klimaatop plaats. De verwachting is dat tijdens deze top het klimaatakkoord een concretere invulling zal krijgen. Dit onderzoek is een verkenning hoe de land- en tuinbouwsector zich kan positioneren in reactie op het klimaatakkoord van Parijs, richting de volgende klimaatop in Marrakech en daarna.

De vraagstelling van dit onderzoek is: welke lobbystrategieën kunnen succesvol zijn voor de Nederlandse land- en tuinbouw in reactie op het klimaatakkoord?

Door 12 respondenten te interviewen, variërend van lobbyisten tot klimaatexperts en van ambtenaren tot politieke beleidsmedewerkers is getracht een zo compleet mogelijk beeld te schetsen van de mogelijke gevolgen die klimaatverandering kan veroorzaken binnen de land- en tuinbouwsector en is in kaart gebracht welke lobbystrategieën succesvol kunnen zijn en waarom.

Uit dit onderzoek blijkt dat een inside lobby naar verwachting succesvol zal zijn, waarbij er zowel formeel als informeel gelobbyd kan worden. Extensief gebruikmaken van de media kan een rol spelen in het succes van de lobby. Ook de timing van de lobby is van groot belang. Vroeg in het beleidsproces lijken de meeste successen behaald te kunnen worden, omdat er dan de meeste invloed kan worden uitgeoefend. Er zijn mogelijkheden om de land- en tuinbouw te framen als een deel van de oplossing van het probleem. Door dit frame aan te laten sluiten op een huidig discours zoals de circulaire economie, kan er ook meer maatschappelijk draagvlak voor de sector gecreëerd worden, wat de lobby kan versterken.

Inhoudsopgave

	Paginanummer
Inleiding	6
Casusbeschrijving	
1. Land- en tuinbouwbeleid en het klimaatakkoord van Parijs	9
1.1. Nederlandse land- en tuinbouw	9
1.2. Europees land- en tuinbouwbeleid	10
1.3. Klimaatakkoord Parijs	12
1.4. Reconstructie beleidsproces klimaatakkoord	14
Theoretisch kader	
2. Lobbystrategieën	15
2.1. Lobbyen	15
2.2. Lobbystrategieën	17
2.3. De lobbyboodschap	20
2.4. Framing	20
2.5. Operationalisering	22
Onderzoeksontwerp	
3. Methodologie	25
3.1. Methoden	25
3.2. Technieken	25
3.3. Betrouwbaarheid en validiteit	26
Resultaten	
4. Mogelijke gevolgen en impact klimaatverandering op land- en tuinbouwsector	28
4.1. Akkerbouw	28
4.2. Glastuinbouw	30
4.3. Rundveehouderij	31
4.4. Varkenshouderij	32
4.5. Pluimveehouderij	33

4.6. Energieverbruik en energieproductie in de land- en tuinbouw	33
5. Mogelijk succesvolle lobbystrategieën voor de land- en tuinbouwsector	36
5.1. Huidige inzet land- en tuinbouwsector omtrent klimaatdoelstellingen	36
5.2. Huidige inzet Europese Unie omtrent klimaatdoelstellingen	37
5.3. Voor- en nadelen van onderzochte lobbystrategieën	39
5.4. Vormen van framing en de effecten daarvan	43
Conclusie en discussie	
6. Conclusie en discussie	45
6.1. Conclusie	45
6.2. Discussie	47
Aanbevelingen	48
Referenties	
Literatuurlijst	51
Fotoverantwoording	54
Bijlagen	
Bijlage 1: overzicht documenten	55
Bijlage 2: overzicht interviews	56
Bijlage 3: topic lijst interviews	57
Bijlage 4: overzicht observaties	59
Bijlage 5: uitgewerkte observatieverslagen	60
Bijlage 6: codeerschema	69

Inleiding

In 2015 vond in Parijs een klimaatop plaats onder de noemer COP21. Tijdens deze klimaatop hebben 195 landen het eerste universele, bindende klimaatakkoord ooit getekend. In dit akkoord is een wereldwijd actieplan uiteengezet tegen de gevaren van klimaatverandering, door onder meer af te spreken dat de opwarming van de aarde op de lange termijn niet meer dan 2°C mag bedragen (Europese Commissie, 2015). De gemaakte afspraken in Parijs hebben invloed op diverse sectoren – van industrie tot onderwijs en van gezondheidszorg tot landbouw.

De vraag die echter rijst, is wát precies de effecten van de gemaakte afspraken zullen zijn op de Nederlandse land- en tuinbouw, en hoe de Nederlandse land- en tuinbouwlobby zich hierin kan positioneren, ook richting de aankomende klimaatop van Marrakech in november 2016. In het klimaatakkoord zijn globale richtlijnen en algemene adviezen opgenomen, maar hoe deze zullen doorwerken op de Nederlandse land- en tuinbouw is nog niet uiteengezet. Wat voor beleidsveranderingen kunnen agrariërs tegemoet zien de komende jaren? Wat betekent het klimaatakkoord voor de ontwikkeling van het nieuwe Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB), welke na 2020 in zal gaan? De doelstellingen van het klimaatakkoord zijn erg globaal uiteengezet en er wordt in de rapportages niet ingegaan op wat dit nu concreet betekent voor diverse sectoren. In dit onderzoek wordt eerst uiteengezet wat deze afspraken precies kunnen gaan betekenen voor de Nederlandse land- en tuinbouw, om daarna de mogelijkheden voor een lobby in kaart te brengen.

Probleemstelling

De insteek van dit onderzoek is daarmee tweeledig: de eerste vraag behelst de vermoedelijke effecten van het klimaatakkoord op de Nederlandse land- en tuinbouw, gevolgd door de vraag wat een succesvolle lobbystrategie voor deze sector zou kunnen zijn: waar kan op worden ingezet en hoe zou dat kunnen gebeuren?

De doelstelling van dit onderzoek is het beschrijven van de gevolgen van het Parijse klimaatakkoord op de Nederlandse land- en tuinbouw en het adviseren van de sector in de (inter)nationale lobby.

De vraagstelling is als volgt geformuleerd: welke lobbystrategieën kunnen succesvol zijn voor de Nederlandse land- en tuinbouw in reactie op het klimaatakkoord?

Om de doelstelling te behalen en de vraagstelling volledig te kunnen beantwoorden, zijn enkele deelvragen opgesteld:

- Hoe ziet het huidige Europese landbouwbeleid er in grote lijnen uit voor Nederland en welke rol speelt klimaatverandering hierin?
- Welke afspraken zijn er gemaakt op de klimaatop in Parijs omtrent de reductie van broeikasgassen?
- Hoe is de Nederlandse land- en tuinbouw betrokken bij de Nederlandse inzet voor het klimaatakkoord?
- Wat zijn de mogelijke effecten van klimaatverandering op de land- en tuinbouw?
- Welke lobbystrategieën kunnen worden ingezet op dit onderwerp?

- Wat zijn de voor- en nadelen van deze mogelijke lobbystrategieën?

Om tot een antwoord te komen op deze vragen, zijn interviews afgenomen met wetenschappers, ambtenaren, lobbyisten, en medewerkers van politici. Tevens zijn relevante documenten bestudeerd en zijn er participatieve observaties uitgevoerd tijdens lezingen, seminars en discussiedagen.

Relevantie

Maatschappelijk

Het Europese landbouwbeleid is grotendeels vastgelegd in het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB). Dit beleid heeft een aantal maatschappelijk relevante doelen: de Europese Commissie wil hiermee de voedselvoorraad bewaken, het milieu beschermen en de vitaliteit van het platteland waarborgen (Europese Commissie, 2016b). In dit onderzoek zal eerst onderzocht worden wat de mogelijke effecten zijn van het klimaatakkoord van Parijs op het landbouwbeleid en de bijbehorende maatschappelijke doelen. Het tweede gedeelte van het onderzoek beslaat het verkennen van strategische lobbymogelijkheden, waarbij deze maatschappelijke doelen centraal staan. Hoe kan de land- en tuinbouwsector zich positioneren in reactie op het klimaatakkoord, waarbij de maatschappelijke doelen van het landbouwbeleid niet in het gedrang komen? Hierin ligt ook de maatschappelijke relevantie van dit onderzoek besloten.

Wetenschappelijk

Er is al relatief veel onderzoek gedaan naar de effecten van klimaatverandering op de land- en tuinbouw en vice versa – zowel op nationaal als internationaal niveau. Eén van de meest geciteerde onderzoeken over dit onderwerp is geschreven door Olesen en Bindi (2002), die onderzoek hebben gedaan naar de gevolgen van klimaatverandering voor de Europese landbouwproductiviteit. Howden en Soussana (2007) hebben een bekend onderzoek gepubliceerd over klimaatadaptatie binnen de land- en tuinbouw. Op het gebied van mitigatie in de land- en tuinbouw geldt Lal als een autoriteit, met zijn onderzoek uit 2004 naar CO2 reductie.

Er is ook zeer veel onderzoek verricht naar lobbystrategieën, al dan niet toegespitst op een specifieke sector of onderwerp. Het onderzoek van Mahoney (2007) is een bekende studie naar verschillende tactische keuzes in het lobbyen. Het werk van Kollman naar outside lobbyen (1998) is weliswaar iets ouder, maar wordt nog veel geciteerd. Er is echter nog weinig onderzoek bekend waar is gekeken naar passende lobbystrategieën binnen de context van landbouw en klimaatverandering. De wetenschappelijke relevantie van dit onderzoek ligt dan hier dan ook in besloten.

Leeswijzer

Dit rapport begint met een casusbeschrijving. De land- en tuinbouwsector, landbouwbeleid en het klimaatakkoord van Parijs worden in dit hoofdstuk toegelicht. Aansluitend volgt een theoretisch kader, waarin een aantal wetenschappelijke artikelen over lobbyen en lobbystrategieën wordt beschreven. In de methodologie wordt vervolgens ingegaan op de gebruikte methoden en technieken, evenals de betrouwbaarheid en validiteit van het onderzoek. De resultaten van dit onderzoek zijn in twee delen opgesplitst, waarbij er eerst een antwoord wordt gegeven op de vraag wat de gevolgen van klimaatverandering op de land- en tuinbouw zouden kunnen zijn. Vervolgens wordt ingegaan op de voor- en nadelen van diverse lobbystrategieën. In de conclusie wordt een

antwoord geformuleerd op de vraagstelling van dit onderzoek. In de discussie wordt gereflecteerd op het onderzoek en de gemaakte keuzes. Tot slot volgen nog enkele aanbevelingen.

1. Land- en tuinbouwbeleid en het klimaatakkoord van Parijs

In dit hoofdstuk wordt de locus van het onderzoek beschreven. Hierbij wordt eerst een kort overzicht geschetst van de Nederlandse land- en tuinbouw, gevolgd door een beschrijving van het huidige en toekomstige Europese landbouwbeleid. Vervolgens wordt in hoofdlijnen het klimaatakkoord van Parijs geschetst, evenals een reconstructie van de totstandkoming van het akkoord.

1.1. Nederlandse land- en tuinbouw

In 2015 bestonden er in Nederland 63.931 agrarische bedrijven (CBS, 2016). Deze bedrijven creëerden in dat jaar 8,8% van de werkgelegenheid in Nederland en 9% van het Bruto Nationaal Product (BNP) was afkomstig uit de agrofoodsector. De totale export bedroeg 81,3 miljard euro in totaal (LTO, 2016).

De land- en tuinbouwsector kan onderverdeeld worden in een aantal sectoren. In figuur 1 is een schematisch overzicht opgenomen van deze bedrijfstypen. In figuur 2 is een overzicht opgenomen van de aantallen agrarische bedrijven per bedrijfstype, en in figuur 3 een overzicht van de omzet per bedrijfstype. Hieruit valt te concluderen dat in 2015 de akkerbouw en de graasdierbedrijven (melkveehouderijen, vleesveehouderijen, schapenhouderijen en geitenhouderijen) de meest voorkomende agrarische bedrijfstypen zijn. Uit figuur 3 kan geconcludeerd worden dat in 2015 de glastuinbouw gemiddeld de hoogste omzet had, en dat de graasdierbedrijven hier juist relatief laag op scoren (CBS, 2016).

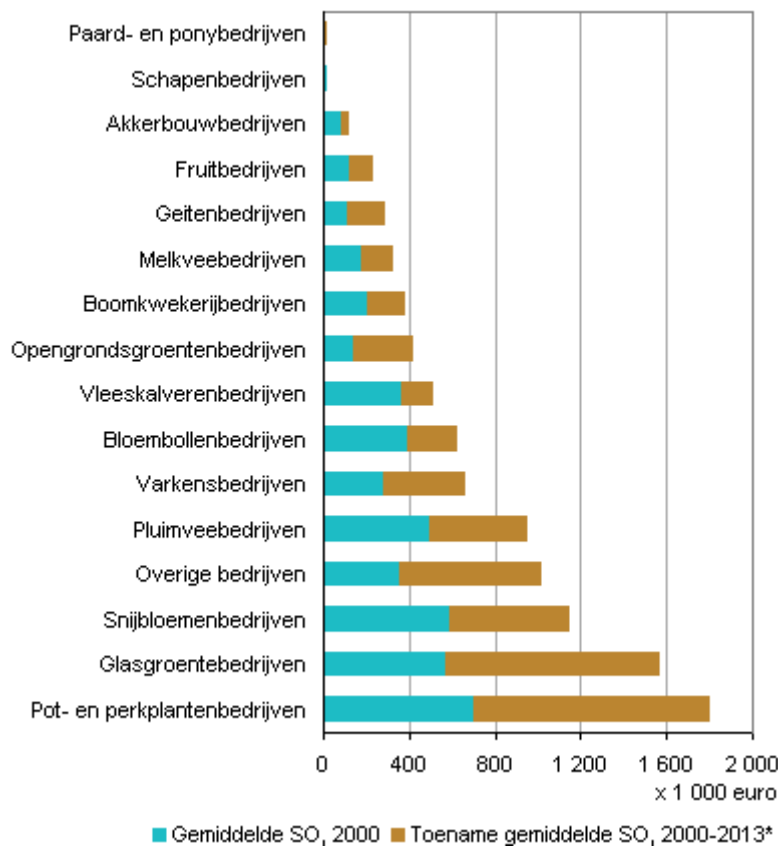
Figuur 1: Overzicht Nederlandse land- en tuinbouw.

		Regio's	Nederland				
Onderwerpen	Bedrijfstypen	Perioden	2000	2005	2013	2014	2015*
Aantal landbouwbedrijven, totaal	Alle bedrijfstypen	aantal	97 389	81 750	67 481	65 507	63 931
	Akkerbouwbedrijven (groep)		14 799	13 060	12 142	11 946	12 383
	Tuinbouwbedrijven (groep)		16 910	13 415	8 925	8 423	8 036
	Blijvendeteeltbedrijven (groep)		2 383	1 915	1 666	1 618	1 651
	Graasdierbedrijven (groep)		45 102	40 387	36 086	35 204	33 704
	Hokdierbedrijven (groep)		10 444	7 760	5 416	5 195	5 101
	Gewascombinaties (groep)		1 497	1 043	903	890	967
	Veeteeltcombinaties (groep)		3 069	1 876	724	684	647
	Gewas/veecombinaties (groep)		3 185	2 294	1 619	1 547	1 442

© Centraal Bureau voor de Statistiek, Den Haag/Heerlen 16-3-2016

Figuur 2: Overzicht aantallen agrarische bedrijven per bedrijfstype (CBS, 2016).

Gemiddelde standaardopbrengst per bedrijf

Figuur 3: Overzicht gemiddelde standaardopbrengst per bedrijf (CBS, 2016b).

1.2. Europees landbouwbeleid

Het huidige Europese landbouwbeleid wordt grotendeels gevormd door het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB). Het huidige GLB loopt sinds 2013 en is geldig tot en met 2020. Het GLB is in 1962 ontstaan om boeren en tuinders uit de Europese Unie te helpen met het vervullen van hun rol in de voedselvoorziening, landschapontwikkeling en biodiversiteit (Europese Commissie, 2016b).

Met een budget van €408,31 miljard voor de periode 2014-2020, beslaat dit bijna 40% van de totale EU-begroting. Nederland ontvangt hiervan jaarlijks circa één miljard euro (Raad van de Europese Unie, 2016).

De EU onderscheidt een aantal hoofddoelen van het GLB: het veiligstellen van de voedselvoorraad, het beschermen van het milieu, het behouden van de vitaliteit op het platteland en het vrijwaren van de toekomst van de landbouw en het plattelandsleven in Europa (Europese Commissie, 2016b). Het huidige GLB is opgebouwd uit twee pijlers: marktordening en plattelandsontwikkeling.

1.2.1. Pijler 1: Gemeenschappelijke marktordening voor landbouwproducten

De eerste pijler kan worden beschouwd als een economische pijler, waarin het creëren van een gemeenschappelijke marktordening (GMO) centraal staat. Onder deze pijler vallen de financiële steunregelingen voor agrariërs, maar ook de mogelijkheden voor overheidsinterventies op de markt (Europees Parlement, 2016).

1.2.2. Pijler 2: Het beleid voor plattelandsontwikkeling

Binnen de tweede pijler van het GLB staat plattelandsontwikkeling centraal. Hiervoor zijn zes prioriteiten opgenomen in het beleid. De eerste betreft het bevorderen van informatie-uitwisseling en innovatie binnen de agrarische sector. Hierbij kan gedacht worden aan het versterken van relaties tussen de agrarische sector en de onderzoeksector, en het ontwikkelen van een kennisbasis in agrarische gebieden (Europees Parlement, 2016b). Onder deze pijler valt ook het verhogen van het concurrerende vermogen van de landbouwsector en het stimuleren van innovatie, evenals het verbeteren van de organisatie van de voedselketen. Het herstellen en verbeteren van ecosystemen die gerelateerd kunnen worden aan de landbouw is ook één van de prioriteiten. Hierbij kan worden gedacht aan het bevorderen van biodiversiteit en natuurlijke kringlopen (Europees Parlement, 2016b). Ook het gebruik van hernieuwbare energiebronnen, het verminderen van uitstoot en de omschakeling naar minder koolstofgebruik valt onder deze pijler. De laatste prioriteit is tot slot het bevorderen van sociale banden op het platteland, het bestrijden van armoede en het stimuleren van de lokale ontwikkelingen op het platteland (Europees Parlement, 2016b).

1.2.3. Toekomstig Europees landbouwbeleid

Het huidige GLB is tot en met 2020 geldig. In ogeschouw nemend dat besluitvorming binnen de Europese Unie meestal enkele jaren in beslag neemt (Schulz & König, 2000), zijn de voorbereidingen op het GLB voor ná 2020 dit jaar voorzichtig in gang gezet. De verwachting is dat er aan aantal grote veranderingen zullen worden doorgevoerd: een fikse verlaging van het budget en een toenemende aandacht voor vergroening en duurzaamheid. Binnen deze vergroening en verduurzaming passen ook klimaat gerelateerde maatregelen (Europees Parlement, 2016c). De Nederlandse staatssecretaris van Economische Zaken Martijn van Dam stuurde in mei 2016 een brief naar zijn Europese collega's waarin hij de agenda voor de Informele Landbouwraad van landbouwministers (Nederland wordt hierin vertegenwoordigd door de staatssecretaris) toelichtte. Onder de vlag van het Nederlandse voorzitterschap van de Europese Raad van Ministers heeft hij deze agenda opgesteld. Het belangrijkste agendapunt besloeg de bespreking van de toekomst van het GLB. Onder leiding van Van Dam is een eerste stap gezet richting de vorm van het nieuwe GLB. Hij wil de inkomenssteun voor boeren, anders dan nu, gaan koppelen aan maatschappelijke doelen zoals het tegengaan van klimaatverandering. De rol van klimaatverandering lijkt dus toe te nemen in het toekomstige Europees landbouwbeleid (NRC, 2016).

1.3. Klimaatakkoord Parijs

Als internationale politieke respons op klimaatverandering kwamen veel landen in 1992 bijeen op de Rio Earth Summit, waar het United Nations Framework on Climate Change (UNFCCC) werd gevormd. Tijdens deze top werd een raamwerk gevormd voor acties die tot doel hadden om de emissies van broeikasgassen te stabiliseren en om verdere risico's van klimaatverandering te vermijden. Inmiddels zijn 195 landen lid van het UNFCCC (COP21, 2016).

Het UNFCCC organiseert sinds 1995 een jaarlijkse Conference of Parties (COP), ofwel een jaarlijkse klimaatop. Tijdens deze mondiale bijeenkomsten zijn belangrijke verdragen zoals het Kyoto Protocol, het Montreal Actieplan en Groene Klimaatfonds tot stand gekomen en ondertekend. In 2015 vond COP21 plaats in Parijs, waarbij voor het eerst in de geschiedenis een wettelijk bindend, mondiaal verdrag over klimaatverandering tot stand is gekomen (COP21, 2016).

Het is de bedoeling dat dit klimaatakkoord vanaf 2020 in werking treedt. Het wordt gezien als een brug tussen hedendaags beleid enerzijds en klimaatneutraliteit voor het einde van de 21e eeuw anderzijds (Europese Commissie, 2016). Het akkoord kent een aantal sleutelementen, welke hieronder kort zullen worden toegelicht. Land- en tuinbouw wordt in dit akkoord niet specifiek benoemd en er worden geen concrete maatregelen voor deze sectoren afgesproken. Desondanks zijn er op de hoofdlijnen wel indirecte verbanden met de land- en tuinbouw te leggen. De (indirecte) relatie met land- en tuinbouw zal per sleutelement worden beschreven.

1.3.1. Mitigatie: reduceren van emissies

Het eerste sleutelwoord hierbij is mitigatie, ofwel het proberen te beperken van de schadelijke effecten van klimaatveranderingen. Overheden zijn overeengekomen dat op de lange termijn de opwarming van de aarde maximaal 2°C mag zijn, maar waarbij in eerste instantie zal worden gestreefd naar een maximale toename van 1,5°C. Een maximale toename van 1,5°C zou de risico's en de impact van klimaatverandering significant verminderen ten opzichte van een toename van 2°C (Europese Commissie, 2016). Ook zijn de overheden het eens over de noodzaak om de wereldwijde uitstoot zo snel mogelijk drastisch te verlagen, erkennende dat dit langer zal duren voor ontwikkelingslanden. Voor en na de klimaatop in Parijs hebben de deelnemende landen alomvattende nationale klimaatplannen ingediend (INDC's). Hoewel deze plannen nog niet voldoende zijn om de opwarming van de aarde onder de 2°C te houden, kunnen zij als opstap worden gezien naar het bereiken van de doelstelling van het klimaatakkoord (Europese Commissie, 2016).

De broeikasgassen waarvan men de emissie wil reduceren, betreffen koolstofdioxide (CO₂), methaan (CH₄) en lachgas (N₂O). In de land- en tuinbouw speelt CO₂ een relatief kleine rol wanneer het aankomt op verbruik en uitstoot, circa 3% van het totale verbruik en de totale uitstoot is aan de landbouw toe te schrijven. Bij de andere twee broeikasgassen is de landbouw wél een grote bron van emissie: zo'n 15% van de totale emissie van methaan en lachgas komt uit de landbouw (Rijksoverheid, 2016). De afspraken uit het klimaatakkoord omtrent mitigatie betreffen in het geval van land- en tuinbouw het reduceren van met name methaan en lachgas emissies.

1.3.2. Transparantie en globale inventarisatie

Een ander sleutelement betreft transparantie en een vorm van globale inventarisatie. Hoewel het klimaatakkoord in 2015 is afgesloten en pas in 2020 in werking zal treden, willen de overheden ook voor die tijd al elkaars voortgang in de gaten houden. Zij zullen elkaar daarom rapporteren over hun voortgang met betrekking tot het implementeren en bereiken van de doelen. Hiervoor zal ook een transparantie- en verantwoordelijkheidssysteem worden opgezet (Europese Commissie, 2016). Tevens zullen zij elke vijf jaar bijeenkomen om de gestelde doelen aan te scherpen en naar de nieuwe wetenschappelijke inzichten te vernieuwen (Europese Commissie, 2016).

Voor de land- en tuinbouwsector zal dit ook gelden: met name op het gebied van mitigatie kunnen harde doelen gesteld worden, waar op regelmatige basis op gecontroleerd kan worden, om te zien of Nederland op schema loopt. Tevens kan zo inzichtelijk worden gemaakt waar de Nederlandse sector staat ten opzichte van andere Europese landen.

1.3.3. Adaptatie

Een derde punt betreft adaptatie, ofwel het aanpassen aan de effecten van klimaatverandering. In het klimaatakkoord is opgenomen dat overheden de mogelijkheden van hun samenlevingen om zich aan te passen aan de gevolgen van klimaatverandering, zullen versterken. Tevens zal er continu een verbeterde internationale steun zijn voor ontwikkelingslanden, om zich ook aan te passen aan de veranderende omstandigheden (Europese Commissie, 2016).

Gevolgen van klimaatverandering waar ook de land- en tuinbouw zich aan zal moeten aanpassen, betreffen veranderende temperaturen, veranderingen in neerslag (meer perioden van droogte en meer perioden van zware regenval). Dit stelt klimaat-hoogleraar Pier Vellinga (Friesch Dagblad, 2016). In de plantaardige sector kan dat tot gevolg hebben dat boeren hun teelt moeten aanpassen aan de veranderende omstandigheden. Ook de opkomst van plant- en dierziekten die nu nog niet in Nederland voorkomen is een mogelijkheid, waar nieuwe bescherming en preventie tegen zal moeten worden geboden (Friesch Dagblad, 2016).

1.3.4. Verlies en schade

In het klimaatakkoord wordt tevens het belang benadrukt van het afwenden, minimaliseren en het aanpakken van verlies en schade die geassocieerd wordt met de effecten van klimaatverandering. Ook wordt in het klimaatakkoord de noodzaak voor samenwerking tussen diverse sectoren benadrukt, om wederzijds begrip, actie en steun te verbeteren (Europese Commissie, 2016).

In de land- en tuinbouw kan hierbij worden gedacht aan verlies van biodiversiteit of het uitsterven van dier- of plantensoorten. Schade kan worden veroorzaakt door de opkomst van nieuwe dier- of plantziekten, die bijvoorbeeld pas bij warmere temperaturen voor kunnen komen, of schade door andere klimaat-gerelateerde fenomenen zoals stuifzanden die voorheen niet voorkwamen in het Nederlandse klimaat.

1.3.5. Ondersteuning

Het laatste sleutelement betreft steun. De Europese Unie en andere ontwikkelde landen zullen doorgaan met het ondersteunen van klimaatacties om uitstoot te verminderen en het opbouwen van veerkracht in ontwikkelingslanden, opdat ook zij leren om te gaan met de impact van klimaatverandering. Tevens zijn de hoogontwikkelde landen overeengekomen om tot 2025 jaarlijks 100 biljoen dollar te genereren, om de gezamenlijke doelen te bereiken. Hierna zullen nieuwe

gezamenlijke doelen worden opgesteld en kan deze financiering worden herzien (Europese Commissie, 2016).

1.4. Reconstructie beleidsproces klimaatakkoord

Het klimaatakkoord is gesloten tijdens COP21, de klimaatconferentie van 2015 in Parijs. Deze bijeenkomst trok zo'n 50.000 deelnemers, waarvan 25.000 officiële afgevaardigden waren van overheden, intergouvernementele organisatie, VN agentschappen, NGO's en maatschappelijke groeperingen (COP21, 2016). Namens de land- en tuinbouwsector waren de Food and Agricultural Organisation (FAO), een VN-agentschap, en de World Farmers Organisation (WFO) aanwezig. De WFO is een mondiale koepelorganisatie van landbouworganisaties. Het is een relatief jonge organisatie (opgericht in 2011), die volgens diverse lid-organisaties nog bezig is met het verwerven van aanzien. Aangezien de WFO de enige mondiale vertegenwoordiger is van landbouworganisaties, was deze organisatie uitgenodigd om deel te nemen aan COP21. De FAO was aanwezig als agentschap van de VN, die deze jaarlijkse conferenties organiseert en faciliteert (COP21, 2016).

Naast (vertegenwoordigers van) de 195 overheden, waren allerlei sectoren aanwezig op de klimaatconferentie in Parijs, van de auto-industrie tot de computerindustrie en van de landbouw tot de bosbouw. Uit interviews met beleidsmedewerkers van het ministerie van Economische Zaken (bijlage 4) is gebleken dat de Nederlandse overheid ter voorbereiding op deze klimaatop een werkgroep had ingesteld die de Nederlandse belangen, standpunten en stakeholders voor de klimaatop in Parijs in kaart heeft gebracht. De hieruit voortvloeiende inzet van de Nederlandse overheid is vervolgens uitgedragen in overleggen met andere lidstaten van de Europese Unie, waarna er een algemene Europese inzet is vastgesteld. De EU heeft vervolgens mede namens Nederland onderhandeld met andere landen en regio's. Op die manier, stelden de beleidsmedewerkers in het interview, is er door de Nederlandse overheid getracht om inbreng te hebben in de klimaatop in Parijs en het uiteindelijke klimaatakkoord.

Een wetenschapper van de Wageningen Universiteit & Research Centre (WUR) stelt in een interview (bijlage 4) dat het klimaatakkoord weinig concretiseert voor de land- en tuinbouwsector, maar dat er voor bijvoorbeeld de bosbouwsector wel concrete afspraken zijn vastgelegd (COP21, 2016). Zij stelt dan ook dat de bosbouwsector zich succesvol heeft weten te manoeuvreren op het speelveld van de internationale klimaatop en dat er aantoonbare resultaten zijn behaald door deze sector.

De vraag rijst hoe het kan dat er een dergelijk groot verschil kan zijn ontstaan tussen de lobbyresultaten van deze twee sectoren? Waar de land- en tuinbouwsector enkel kan afwachten wat de afspraken precies zullen gaan betekenen, kan de bosbouwsector al aan de slag met toekomstplannen, en proberen in te spelen op toekomstig beleid.

Een logische vervolgvraag is hoe de land- en tuinbouwsector zich richting de volgende klimaatop kan positioneren en hoe een mogelijk succesvolle lobbystrategie er uit kan zien. In het volgende hoofdstuk wordt daarom eerst een theoretische verkenning van lobbyen uiteengezet, waarna diverse lobbystrategieën zullen worden beschreven.

2. Lobbystrategieën

In dit hoofdstuk zal een theoretisch kader worden geschetst. In dit onderzoek staan twee vragen centraal: enerzijds een landbouw- en milieukundig vraagstuk omtrent de effecten van het klimaatakkoord en klimaatverandering op de Nederlandse land- en tuinbouw. Anderzijds betreft het een strategisch vraagstuk over lobbyen. In dit hoofdstuk wordt het theoretisch kader toegespitst op dat tweede vraagstuk, het lobbyen. Naast een definitiebepaling van lobbyen, worden ook diverse lobbystrategieën uiteengezet. Het hoofdstuk wordt afgesloten met de operationalisering van de kernconcepten van dit onderzoek.

2.1. Lobbyen

2.1.1. Wat is lobbyen?

Lobbyen is geen vastomlijnd begrip: verschillende auteurs hanteren verschillende definities. De Nederlandse Beroepsvereniging voor Public Affairs (BVPA) omschrijft lobbyen als volgt:

“HET GEHEEL VAN RECHTMATIGE ACTIES
DAT WORDT ONDERNOMEN OM DE
(POLITIEKE EN AMBTELIJKE)
BESLUITVORMING TE BEÏNVLOEDEN.”

[BVPA, 2016]

Deze definitie is erg breed en nog weinig specifiek, maar komt wel redelijk overeen met de definitie die Milbrath heeft gegeven. Hoewel deze definitie uit de jaren zestig stamt, wordt hij decennia later nog steeds gebruikt, zij het met accentverschillen. De studie van Milbrath geldt als een klassieker in de lobbyliteratuur en wordt daarom ook aangehaald in dit onderzoek.

“HET STIMULEREN EN DE OVERDRACHT VAN
COMMUNICATIE, DOOR IEMAND ANDERS DAN
EEN BURGER DIE UIT EIGEN NAAM HANDELT,
GERICHT AAN EEN BESLUITNEMER BINNEN DE
OVERHEID, IN DE HOOP INVLOED OP DIT
BESLUIT TE KUNNEN UITOEFENEN.”

[Milbrath, 1963]

Mayer beschrijft drie mogelijke vormen van lobbyen. Bij de eerste vorm stelt hij het onderwerp van lobbyen centraal – het beïnvloeden van besluitvorming vindt plaats via kennisoverdracht over het onderwerp. Op het moment dat een onderwerp op de agenda komt, begint de lobby. De tweede vorm van lobbyen die Mayer beschrijft stelt de persoonlijke relatie tussen de lobbyist en de besluitnemer centraal. Door constant een bepaalde mate van contact te houden, ook als er geen onderwerpen op de agenda staan die voor de lobbyist van belang zijn, wordt er continu gewerkt aan de relatie tussen de lobbyist en de besluitnemer. De derde definitie van Mayer tot slot, is een combinatie van de eerste twee. Volgens deze definitie wordt invloed op de besluitvorming verkregen door het onderwerp van de lobby en de persoonlijke relatie tussen de lobbyist en de besluitnemer beiden centraal te stellen. Door het onderhouden van korte lijntjes met de politiek, kunnen lobbyisten naar zijn mening een hogere invloed uitoefenen als er een voor hen daadwerkelijk belangrijk onderwerp op tafel komt. Er wordt regelmatig contact onderhouden, maar zodra een onderwerp op tafel komt wat voor de lobbyist relevant is, wordt de relatie geïntensiveerd, met een focus op kennisoverdracht en communicatie over dat onderwerp (Mayer, 2008).

Concluderend kan gesteld worden dat lobbyen kan worden gezien als het beïnvloeden van het formele besluitvormingsproces. Hoe die beïnvloeding er precies uit ziet, is afhankelijk van de lobbystrategie die wordt gekozen. Elke lobbyorganisatie of lobbyist heeft daarbij een eigen lobbystijl die ook van invloed is op het succes van de lobby (Browne, 1985: p.453). Hoewel dit onderzoek relatief oud is, geldt ook Browne als een autoriteit op het gebied van onderzoek naar variaties in lobby's en lobbyisten. In paragraaf 2.2 wordt dieper ingegaan op verschillende lobbystrategieën.

2.1.2. Lobbyen binnen de Europese Unie

Lobbyen kan op elk politiek niveau plaatsvinden: zowel op lokaal, regionaal, nationaal als internationaal niveau wordt gelobbyd. De Europese Unie vormt daar geen uitzondering op. Er lopen in Brussel naar schatting 20.000 tot 30.000 lobbyisten rond (ter vergelijking: er werken circa 31.000 medewerkers bij de Europese Commissie). Hiermee wordt Brussel gezien als één van de plekken met de hoogste concentratie aan lobbyisten, alleen Washington scoort hoger op deze lijst (The Guardian, 2014).

Er wordt waarde gehecht aan de informatie die lobbyisten verzamelen en delen, bijvoorbeeld omtrent de uitwerking of gevolgen van een bepaald beleid. Zij vervullen in zekere zin een rol als kennisdatabank en onderzoekscentrum voor de Europese Unie. Tegelijkertijd zijn deze organisaties en lobbyisten bezig met hun primaire doel: de belangen van hun achterban vertegenwoordigen door te proberen de besluitvorming te beïnvloeden (The Guardian, 2014). Het grote aantal lobbyisten in Brussel vertegenwoordigt een rijke verzameling aan private, publieke en maatschappelijke organisaties. Zo kan gedacht worden aan de auto-industrie, de farmaceutische industrie, maar ook het Huis van de Nederlandse Provincies of een Europese koepel voor landbouworganisaties.

2.1.3. Wanneer is een lobby succesvol?

In principe kan gesteld worden dat een lobby succesvol is als de lobbyist of de lobbyorganisatie haar doel weet te behalen. Het doel kan per lobby verschillen – van informatie verschaffen tot de wijziging van één bepaald amendement, of van iets op de politieke agenda krijgen tot het blokkeren van een bepaald wetsvoorstel. Omdat de doelen per lobby zo ver uiteen kunnen liggen, is het lastig te meten wát een lobby al dan niet succesvol maakt. Dür (2008) stelt dat er geen eenduidige factoren aangewezen kunnen worden die bepalend zijn voor het succes een lobby, en dat het lastig te

onderzoeken is wat een lobby succesvol maakt (Dür, 2008). Mahoney (2007) onderzoekt het succes van een lobby eveneens. Ook zij stelt dat de invloed van lobbyisten moeilijk te meten is, doordat het als concept zeer lastig te operationaliseren is. Zij heeft daarom een nieuw model bedacht, waarbij organisaties zelf hun lobbysucces kunnen aangeven op een schaal. Mahoney stelt dat het succes van een lobby mede wordt bepaald door de institutionele context waarin de organisatie opereert, evenals karakteristieken van het lobby-onderwerp en karakteristieken van de lobbyorganisatie (Mahoney, 2007: p.53-54). Hoewel deze auteurs aangeven dat het moeilijk is om te onderzoeken wat een lobby wel of niet succesvol kan maken, zijn er ook andere wetenschappelijke visies op dit onderwerp. Mack (2005) noemt drie componenten die volgens hem altijd een sleutelrol spelen bij een effectieve lobby: informatie, strategie en implementatie. Stap één van elke lobby is het verzamelen van informatie. Hierbij wordt bedoeld op informatie die niet per se publiek toegankelijk is, maar “inside information” die bijvoorbeeld kan worden verkregen door met politici te praten. Essentiële informatie bestaat volgens Mack minimaal uit een actorenanalyse, een globale tijdlijn van (verwachte) toekomstige gebeurtenissen en een analyse van sleutelementen die het verschil kunnen maken in het besluitvormingsproces. Zodra deze informatie in kaart is gebracht, kan de organisatie beginnen met het opstellen van een lobbystrategie die aansluit bij de doelen van de lobby. Als deze strategie vervolgens zorgvuldig geïmplementeerd wordt, is er volgens Mack de basis gelegd voor een effectieve lobby (Mack, 2005: p.341-342). Browne benoemt tot slot dat de mate van complexiteit ook van invloed kan zijn op het lobbysucces. Hoe complexer het onderwerp, des te moeilijker is het om een succesvolle lobby binnen dat onderwerp te voeren (Browne, 198). Er zijn dus verschillende geluiden te horen wat betreft het onderzoeken van lobbysucces, maar overeenkomstig kan gesteld worden dat er geen eenduidige ‘best way’ is die altijd tot succes zal leiden.

2.2. Lobbystrategieën

2.2.1. Definitiebepaling

De vraag is nu wat een lobbystrategie dan precies inhoudt en wat voor soort lobbystrategieën er te onderscheiden zijn. Mack definieert een lobbystrategie als volgt:

“ZODRA EEN ORGANISATIE VOLDOENDE
INFORMATIE HEEFT VERZAMELD, MOET ZIJ
BESLUITEN WAT HIERMEE GEDAAN WORDT EN
OP WELKE WIJZE ALLOCATIE VAN DE
BESCHIKBARE MIDDELEN PLAATSVINDT,
TENEINDE HET LOBBYDOEL TE BEREIKEN. DAT
WORDT STRATEGIE GENOEMD.

[Mack, 2005: p.342]

Om een lobbystrategie te kunnen bepalen is, naast het verzamelen informatie, het stellen van heldere doelen een vereiste. Dit is volgens Mack voor veel organisaties nog een heikel punt. Het vereist een grondig inzicht in de politieke en institutionele context van de organisatie zelf, als ook van het lobby-onderwerp. De organisatie dient gedegen kennis te hebben van zowel de externe politieke en regulatoire omgeving, als ook van de vaak complexe aspecten van het lobby-onderwerp (Mack, 2005: p.342). Bernhager en Bräuninger (2012) onderschrijven deze visie. Zij benoemen ook het belang van het stellen van heldere, realistische lobbydoelen voorafgaand aan de strategiebepaling. Een lobbystrategie wordt door hen als volgt gedefinieerd:

“HET GEHEEL VAN
SAMENHANGENDE KEUZES OM EEN
ZO GROOT MOGELIJKE INVLOED UIT
TE OEFENEN OP HET
BESLUITVORMINGSproces, WAARBIJ
ASPECTEN VAN TIMING, FRAMING
EN SAMENWERKING AAN BOD
KOMEN.”

[Bernhager & Bräuninger, 2012: p.15-16]

Wanneer de literatuur van deze verschillende auteurs wordt vergeleken, kan gesteld worden dat een lobbystrategie het geheel van samenhangende strategische keuzes van een organisatie beslaat omtrent de allocatie van verzamelde informatie met als doel om zoveel mogelijk invloed op het besluitvormingsproces uit te oefenen. Belangrijke elementen van zo'n strategie hebben te maken met framing, timing en samenwerking. Het concept framing wordt in paragraaf 2.4. nader toegelicht. De concepten timing en samenwerking komen verder aan bod in respectievelijk subparagraaf 2.2.6. en 2.2.7.

2.2.2. Inside lobbyen versus outside lobbyen

Nu het concept van een lobbystrategie uiteen is gezet, kan de slag naar verschillende typen lobbystrategieën gemaakt worden. Een eerste onderscheid wat gemaakt kan worden, is dat tussen inside lobbyen en outside lobbyen. Inside lobbyen wordt door Mahoney beschreven als een strategie waarbij de lobbyist zich in de arena van besluitvorming begeeft. Door een direct contact met politici en beleidsmakers, kan via korte lijntjes het standpunt van de organisatie doorgegeven worden. De lobbyboodschap wordt direct daar verkondigd, waar beleid gemaakt wordt en besluiten worden genomen (Mahoney, 2007).

Tegenover inside lobbyen kan outside lobbyen gesteld worden. Outside lobbyen gaat uit van een organisatie die niet probeert zelf in het speelveld van besluitvorming plaats te nemen, maar vanaf de zijlijn uitvloed wil uitoefenen. Het beïnvloeden van de publieke opinie speelt een grote rol in deze lobbystrategie. Er wordt geprobeerd om de politici en beleidsmakers te doordringen van de lobbyboodschap middels het beïnvloeden van de publieke opinie. Dit kan bijvoorbeeld worden bereikt door intensief gebruik van (massa)media, het organiseren van evenementen of protestacties (Kollman, 1998).

2.2.3. Formele lobby versus informele lobby

Een ander punt van overweging in het bepalen van een lobbystrategie, betreft de keuze voor een formeel dan wel informeel lobbyproces. Schendelen (2002) beschrijft dat de meeste lobbyprocessen informeel beginnen, maar naarmate de daadwerkelijke besluitvorming nadert, formeler worden.

Formeel lobbyen wordt door hem beschreven als lobbyen volgens formele kanalen en formele methoden. Dit betekent dat er op officiële momenten gelobbyd wordt, zoals een officiële vergadering of overleg. Schendelen stelt dit tegenover informeel lobbyen, waarbij de lijntjes tussen de lobbyist en de beleidsmaker of politicus veel korter zijn. Er wordt op informele momenten gelobbyd, zoals tijdens een borrel of toevallige ontmoeting.

2.2.4. Veel mediagebruik versus weinig mediagebruik

Schendelen beschrijft de voor- en nadelen van beide opties. Gebruik van de media kan helpen om de publieke opinie te vormen en om druk op de besluitnemers te zetten. Tegelijkertijd verliest de lobbyist hiermee enige speelruimte, doordat hij zijn standpunten al direct op tafel legt (Schendelen, 2002). De tegenstanders van de lobbyist krijgen daarmee ook veel informatie tot hun beschikking, die in het nadeel van diezelfde lobbyist kan werken. Schendelen beschrijft dat het betrekken van de media bij je lobby met name interessant kan zijn aan het begin van de lobby (om aandacht te genereren voor het onderwerp), of helemaal aan het eind van de lobby, om de beslissers een laatste duwtje in de goede richting te geven (Ibid.).

Een voordeel van de stille diplomatie is dat de lobbyist manoeuvreerruimte behoudt en meer speling heeft. Tevens wordt deze strategie door Schendelen als minder “aanvallend” naar de besluitnemers beschouwd. Door achter de schermen te lobbyen, kan er een groter saamhorigheidsgevoel ontstaan tussen de besluitnemers en de lobbyist. Een ander voordeel is dat de tegenstanders van de lobbyist niet precies weten waar exact op gelobbyd wordt en niet alle informatie direct prijsgegeven hoeft te worden. De lobbyist houdt als het ware zijn troefkaarten achter de hand (Ibid.). Een nadeel van lobbyen buiten de media, is dat er minder (publieke) druk op de besluitnemers wordt gelegd en de publieke opinie ook moeilijker te beïnvloeden is.

2.2.5. Specialistisch versus generalistisch

Een ander punt waar lobbystrategieën in kunnen verschillen, is het verschil tussen specialistische en generalistische lobby's. Generalistische lobby's kunnen lobby's voor sectoren, regio's, landen of maatschappelijke groepen in hun geheel betekenen, waarbij op een vrij constant niveau een lobby plaatsvindt. Beleidsmakers en besluitnemers worden hierbij continu “herinnerd” aan de belangen van deze groepen, en lobbyisten kunnen een goede relatie onderhouden met deze beleidsmakers, ook buiten beleidspieken. Specialistische lobby's kunnen veel concreter worden ingezet, en vereisen minder continuïteit in het lobbyproces. Er kan gelobbyd worden op specifieke beleidspunten, zoals bijvoorbeeld de toetreding van één bepaald medicijn tot de Europese markt. Het voordeel hiervan is dat de lobby inhoudelijk sterker kan zijn en concreter. Een nadeel kan zijn dat de lobbyisten alleen tijdens een ‘beleidspiek’ naar voren treden en derhalve een minder goede relatie hebben met de beleidsmakers en besluitnemers (Klüver et al., 2015: p.491-493).

2.2.6. Timing

Er kan op verschillende momenten in het beleidsproces gelobbyd worden, van heel vroeg in het proces tot vlak voordat er een besluit wordt genomen. Wet- en regelgeving begint in de Europese Unie bij de Europese Commissie. Zij komen met een wetsvoorstel, wat naar het Europees Parlement en de Raad van Ministers gaat. Die partijen hebben beiden het recht van amendement. Dit betekent dat er op verschillende momenten in het proces verschillende lobbymogelijkheden zijn (Börzel, 2002: p.168).

2.2.7. Vorming van coalities

Het laatste punt wat hier wordt onderscheiden, is de mate van samenwerking binnen een lobbystrategie. Er kan gekozen worden om solitair te werk te gaan en de lobby als individuele belangenbehartiger in te steken, of er kan geprobeerd worden om coalities aan te gaan met andere lobbypartijen. Aan beide keuzes zitten voor- en nadelen. Een voordeel van het vormen van coalities is het vormen van een gezamenlijk, sterker front, waardoor als één blok naar voren kan worden getreden. Een nadeel kan zijn dat bij de vorming van coalities een gezamenlijke visie zal worden opgesteld, waarbij elke partij concessies moet doen. Bij een individuele lobby hoeven er geen concessies aan de lobbyboodschap en –strategie te worden gedaan, maar bestaat het risico om als “kleine partij” niet gezien te worden. Ook financieel kan het voordelig zijn om coalities te vormen: kosten van het lobbyproces kunnen gedeeld worden en de beschikbare middelen worden vergroot bij een coalitie (Krueger, 1996: p.83-84).

2.3. De lobbyboodschap

Uiteindelijk draait het bij lobbyen grotendeels om de boodschap die de organisatie uitdraagt. De mate van succes van een lobbyboodschap wordt volgens Bernhager en Bräuninger bepaald door een zevental factoren: geloofwaardigheid, concreetheid, appelerend vermogen, onderscheidend vermogen, feitelijke correctheid, aansluitend vermogen en beknoptheid (Bernhager & Bräuninger, 2012: p.9-12). In tabel 1 zijn deze factoren uiteengezet met een korte toelichting. Hoe hoger de lobbyboodschap scoort op deze factoren, des te succesvoller kan de boodschap zijn (Ibid.).

Factor	Uitleg
Geloofwaardigheid	<ul style="list-style-type: none">• Realistisch• Haalbaar• In overeenkomst met eerdere daden en gedrag
Concreetheid	<ul style="list-style-type: none">• Helder, concreet• Hoe tastbaarder, des te relevanter• Indien mogelijk cijfers gebruiken
Appelerend vermogen	<ul style="list-style-type: none">• Zorgen dat de ontvanger voordeel heeft van datgene waarvoor gelobbyd wordt• Framing
Onderscheidend vermogen	<ul style="list-style-type: none">• Vorm, helderheid, communicatie en creativiteit
Feitelijke correctheid	<ul style="list-style-type: none">• Kloppende cijfers en feiten
Aansluitend vermogen	<ul style="list-style-type: none">• Aansluitend bij de visie n standpunten van de ontvanger
Beknoptheid	<ul style="list-style-type: none">• Korte oneliners en beknopte boodschappen blijven beter hangen bij de ontvanger

Tabel 1: overzicht factoren die bijdragen aan het succes van de lobbyboodschap (naar: Bernhager & Bräuninger, 2012)

2.4. Framing

2.4.1. Definitiebepaling

De lobbyboodschap kan strategisch worden ingezet tijdens het lobbyproces, door gebruik te maken van framing. Pellizoni (2001) en Klüver, Mahoney en Hopper (2015) beschrijven het belang van framing in lobbyen. Framing wordt hierbij als volgt gedefinieerd:

“HET STRATEGISCH BELICHTEN VAN
BEPAAALDE ASPECTEN VAN EEN
BELEIDSVOORSTEL EN HET BEWUST
NEGEREN VAN ANDERE ASPECTEN,
OM EEN VOORDEEL TE HEBBEN IN
HET BELEIDSDEBAT.”

[Klüver et al., 2015: p.483]

Door middel van framing kan de publieke opinie beïnvloed worden en kan het regelgevingsproces beïnvloed worden. Klüver et al. beschrijven dat framing zowel politieke conflicten kan structureren, als ook effect kan hebben op de uitkomst van regelgevingsprocessen. Framing is om die reden van groot belang bij het bepalen van een lobbystrategie (Klüver et al., 2015: p.482-483). Klüver,

Mahoney en Hopper stellen dat de keuze voor een bepaald frame mede wordt bepaald door de institutionele context. Tevens stellen zij dat een derde van de belangengroepen het frame aanpast al naar gelang van de beleidsdiscussie op dat moment, maar dat twee derde van de belangengroepen in elke beleidscontext eenzelfde frame hanteert (Klüver et al., 2015: p.483).

De onderzoekers stellen dat de keuze voor een frame een complex proces is, wat zowel door contextuele karakteristieken als door belangengroep karakteristieken wordt beïnvloed. Er wordt verondersteld dat belangengroepen door twee logica's worden geleid: de *logica van membership* en de *logica van invloed*. De logica van membership vereist van belangengroepen dat hun gedrag in overeenstemming is met de constituerende structuur van de organisatie, om voldoende (financiële) middelen te behouden om de lobby uit te voeren. De logica van invloed vereist van belangengroepen dat zij een frame kiezen dat hen de mogelijkheid geeft om invloed uit te oefenen over de beleidsmakers en besluitnemers. Variatie in de framekeuze is te verklaren als een gezamenlijke functie van deze twee logica's (Klüver et al., 2015: p.484).

De kracht van de boodschap beschrijft Pellozini als de kracht van de retorica, waarbij overtuigingskracht en inhoudelijke correctheid een rol spelen. Klüver, Mahoney en Hopper onderschrijven dit. In tabel 1 zijn enkele elementen benoemd waar een potentieel succesvolle lobbyboodschap aan moet voldoen.

2.4.2. Framing effect

Tijdens een lobbyproces kunnen denkpatronen van politici, beleidsmakers of de maatschappij (gedeeltelijk) veranderen. Dit kan optreden na een succesvolle lobby, wat door Druckman (2003) wordt beschreven als het framing effect. Hierbij wordt een andere interpretatie aan eenzelfde feit toegekend (Druckman, 2003).

Stel, er komt een nieuw virus de wereld in waar 95% van de mensen geen enkele klacht van ondervindt. De andere 5% sterft een zeer pijnlijke dood. Het ontwikkelen van een vaccin kost veel tijd en geld en zal bij iedereen die preventief gevaccineerd wordt heftige bijwerkingen veroorzaken. Als de beleidsmaker weet dat 99% sowieso het virus overleeft zonder klachten, en het ontwikkelen van een vaccin iedereen een beetje ziek maakt, zou het een logische conclusie kunnen zijn om geen maatregelen te nemen. Een lobbyorganisatie kan echter benadrukken dat 1% van de patiënten een

zeer pijnlijke dood te wachten staat, terwijl er mogelijkheden zijn om dit te voorkomen. Hierbij worden de feiten niet verdraaid, er wordt slechts een andere nadruk gelegd, waardoor er een ander beeld van de werkelijkheid kan ontstaan. De beleidsmaker zou naar aanleiding van deze verandering in zijn denkpatroon, het veranderde frame, kunnen besluiten om toch wel maatregelen te nemen. In die situatie zou het framing effect zijn opgetreden na een succesvolle lobby.

2.4.3. Elementen van framing

Er zijn diverse elementen van belang om een succesvol framing effect tot stand te laten komen. Het eerste van deze elementen betreft *simplificatie* (Tuchman, 1978). Door een versimpelde versie van de werkelijkheid te schetsen, worden mensen geholpen met het structureren van de complexe realiteit. Tevens helpen deze simplificaties voor het aanbrengen van focus in een debat. Door de versimpeling is er minder ruimte voor nuances en uitweidingen, waardoor er een scherpe focus kan komen (Riker, 1996).

Een element wat in de wetenschap ter discussie staat, betreft het aanpassen van de boodschap aan de verschillende ontvangers van de boodschap. Het politieke speelveld bestaat op zowel nationaal als internationaal niveau uit zeer uiteenlopende politieke partijen, met een zeer uiteenlopend gedachtegoed en ideologieën. Het kan verstandig zijn om het frame aan te passen aan de ontvanger, bijvoorbeeld wat betreft kennisniveau of politieke kleur, om zo een grotere steun voor de lobbyboodschap te genereren. Er zijn echter ook wetenschappers die stellen dat het niet verstandig is om voor iedere ontvanger een andere boodschap te gebruiken, daar dit tornt aan de geloofwaardigheid van de lobbyorganisatie. Volgens Baumgartner komt een lobbyorganisatie hier niet meer mee weg door de toegenomen snelheid van informatiedeling (Baumgartner, 2007).

Benford en Snow (2000) benadrukken de voordelen van een *generiek frame*. Als het frame geplaatst kan worden in een algemeen, overkoepelend frame kan dit het framing effect versterken. Deze generieke frames zijn flexibeler en vrijer voor interpretatie. Ze kunnen derhalve in meerdere contexten gebruikt worden (Benford & Snow, 2000).

Een vierde element betreft *herhaling*. Volgens Baumgartner (2007) wordt een frame versterkt zodra dit vaker herhaald wordt. Dit kan gebeuren door de boodschap op diverse momenten te benoemen, bijvoorbeeld meerdere malen in een gesprek of op verschillende momenten tijdens een langere tijdsspanne. Desondanks waarschuwt Baumgartner wel voor het gevaar van “over-herhaling”, wat tot irritatie bij de ontvanger kan leiden. Hier dient dus een precare balans bewaakt te worden (Baumgartner, 2007: p.485).

Het laatste element van framing wat hier wordt benoemd, betreft emotie. Door het aanbrengen van emotie in een boodschap, wordt de boodschap minder statisch. Lakoff (2010) beschrijft dat een boodschap pas een interpretatie krijgt zodra er emoties aan zijn toegevoegd, omdat emoties meer impact hebben op mensen dan statische feiten (Lakoff, 2010).

2.5. Operationalisering

In dit onderzoek staan een aantal theoretische begrippen centraal, welke in deze paragraaf tot meetbare eenheden zullen worden herschreven. In tabel 2 is deze operationalisering weergegeven.

Concept	Definitie	Operationalisering	Indicatoren
Lobbystrategie	Het geheel van samenhangende strategische keuzes van een organisatie beslaat omtrent de allocatie van verzamelde informatie met als doel om zoveel mogelijk invloed op het besluitvormingsproces uit te oefenen.	Het opstellen van een strategie om zoveel mogelijk invloed op de besluitvorming uit te oefenen	Bewuste keuzes omtrent timing, samenwerking, mediagebruik en framing
Inside lobbyen	Een lobbystrategie die gericht is op het lobbyen vanuit het speelveld zelf	Lobbyen via de beleidsmakers en politici	Direct contact met politici en beleidsmakers, korte lijntjes
Outside lobbyen	Een lobbystrategie die gericht is op het lobbyen vanaf de zijlijn	Lobbyen via de publieke opinie	Evenementen, protesten, publieke debatten
Formele lobby	Lobbystrategie waarbij hoofdzakelijk formeel gelobbyd wordt	Lobby volgens formele kanalen en formele methoden	Volgen van officiële lobbyprocedures: op officiële momenten en volgens formele methoden
Informele lobby	Lobbystrategie waarbij hoofdzakelijk informeel gelobbyd wordt	Lobby volgens informele kanalen en informele methoden	Korte lijntjes met beleidsmakers en politici, lobby op informele momenten
Veel media-gebruik	Lobbystrategie waarbij veel gebruik wordt gemaakt van (massa)media	Veel gebruik maken van diverse vormen van media om het lobbydoel te bereiken	Publieke debatten gevoerd in de media, lobbyisten zichtbaar in media aanwezig, lobbyisten zoeken zelf media op
Weinig media-gebruik	Lobbystrategie waarbij weinig gebruik wordt gemaakt van (massa)media	Weinig gebruik maken van diverse vormen van media om het lobbydoel te bereiken	Lobbyisten zoeken media niet op, lobby wordt niet via media gevoerd, geen of weinig uitingen van standpunten lobbyisten in media
Specialistische lobby	Lobbystrategie waarbij één specifiek onderwerp centraal staat	Concrete inzet lobby op één specifiek onderwerp, lobby in de diepte	Piekdruktes, technische en specialistische feiten.
Generalistische lobby	Lobbystrategie waarbij een groep of sector centraal staat en waarbij er op een constant niveau continu	Algemene inzet lobby voor een hele groep of sector, lobby in de	Continu lopende lobby, over algemene thema's

	gelobbyd wordt	breedte	
Timing	Timing van de lobby in het beleids- en lobbyproces	Moment tijdens het besluitvormingsproces waarop gelobbyd wordt	Lobby vroeg in het proces, tijdens het hele proces, laat in het proces
Vorming van coalities	Lobbystrategie waarbij er een samenwerking met andere organisaties wordt aangegaan	Samenwerking met andere partijen teneinde lobbydoel te bereiken	Samenwerkingsverbanden aangaan, kennis bundelen en delen, financiële middelen delen
Focus	Het (on)bewust naar voren brengen van een bepaald element	In het frame is een simplificatie aangebracht	Afbakening binnen lobby
Aanpassen van boodschap	Het kunnen aanpassen van de boodschap, afgestemd op de ontvanger	Het frame wordt op andere manieren belicht bij verschillende ontvangers	Benadrukken van verschillende aspecten. Belichte aspect sluit aan op belevingswereld ontvanger.
Generiek frame	Conceptueel kader gekoppeld aan een overkoepeld frame	Frame van een andere organisatie/ persoon overgenomen	Het generieke frame wordt ook door andere organisaties uitgedragen. Het generieke frame is in het verleden al eens gebruikt. Het generieke frame bevat een mate van flexibiliteit.
Herhaling	Herhaling van frame	Meerdere malen terug laten komen van frame	Gelijke bewoording of visie binnen een databron of tussen diverse databronnen
Emotie	Toevoeging van waardeoordeel aan feiten	Er wordt een emotie overgebracht bij het frame	Gebruik van symbolen. Aansturen op gevoelens. Formuleren van een boodschap in waardetermen

Tabel 2: operationalisering

3. Methodologie

In dit hoofdstuk zullen de methoden en technieken die in dit onderzoek gebruikt zijn, worden toegelicht. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een reflectie op de betrouwbaarheid en validiteit van dit onderzoek.

3.1. Onderzoeksontwerp

Een casestudy wordt door Verschuren en Doorewaard (2007) beschreven als een onderzoeksstrategie waarbij een diepgaand inzicht in processen kan worden verkregen (Verschuren & Doorewaard, 2007: p.163&183). In dit onderzoek is ook een casestudy worden uitgevoerd, waarbij is getracht een diepgaand inzicht in één specifiek proces te verkrijgen (Swanborn, 2010).

3.2. Methoden

In dit kwalitatieve onderzoek zijn drie onderzoeksmethoden toegepast: er is voor de dataverzameling gebruik gemaakt van semigestructureerde interviews, participatieve observaties en documentanalyses. Deze methoden worden in de volgende subparagrafen elk kort toegelicht en gemotiveerd.

3.2.1. Interviews

Interviews zijn een geschikte methode om een gedetailleerd beeld van de context van processen weer te geven (Berg, 2009: p.128). Er is in dit onderzoek gewerkt met semigestructureerde interviews, met een topiclist als interviewleidraad. Er is gekozen voor semigestructureerde interviews omdat het de interviewer meer speelruimte bood om door te vragen en gespreksonderwerpen verder uit te diepen. Daarnaast kon het taalgebruik bij semigestructureerde interviews worden aangepast aan de geïnterviewde, evenals de vragen – deze werden gespecificeerd naar zijn of haar rol binnen het proces of de context (Berg, 2009: p.128). De interviewleidraad is opgesteld aan de hand van het theoretische kader van dit onderzoek, waarbij de onderdelen van de operationalisering als fundament dienden voor de topic lijst. Deze topic lijst is opgenomen in bijlage 3.

Er zijn interviews afgenomen met in totaal 12 respondenten. Een overzicht van de geselecteerde respondenten is te vinden in bijlage 2. Er is met deze verzameling aan respondenten getracht om een balans te vinden tussen respondenten die met name zicht hebben op de bestuurskundige aspecten van dit onderzoek enerzijds en respondenten die een meer technische achtergrond in de landbouw en klimaatverandering hebben anderzijds. Daarnaast is er met zowel ambtenaren, medewerkers van politici, lobbyisten, boeren en wetenschappers gesproken, opdat de verzamelde data een zo breed mogelijk palet aan perspectieven weergeven en de vraagstelling van dit onderzoek derhalve vanuit meerdere invalshoeken geanalyseerd kan worden. Tot slot is er bij de selectie van respondenten ook rekening gehouden met een verdeling tussen respondenten die op nationaal niveau werkzaam zijn binnen dit onderwerp en respondenten die op internationaal niveau bezig zijn met dit onderwerp.

Dit onderzoek vormde een onderdeel van een afstudeerstage in Brussel. Hierdoor was het logistiek niet altijd mogelijk om Nederlandse respondenten te ontmoeten. Drie interviews hebben daarom telefonisch plaatsgevonden. Hierdoor was het niet mogelijk om deze interviews op te nemen en te

transcriberen. Van deze interviews is na afloop een verslag opgesteld, waarin meegeschreven quotes werden meegenomen. De respondenten hebben het verslag of transcript van hun eigen interview in kunnen zien.

3.2.2. Participatieve observaties

Naast interviews zijn er ook participatieve observaties uitgevoerd om data te genereren. Participatieve observaties kunnen inzicht verschaffen in gedrag en de context. Tevens kunnen zij informatie geven over de perspectieven en motieven van actoren (Taylor et al., 2015: p.93-94). In dit onderzoek zijn participatieve observaties tijdens vier bijeenkomsten waarin lezingen en discussies werden georganiseerd rondom het thema klimaatverandering en landbouw. Dit betroffen zowel internationaal georiënteerde nationaal georiënteerde bijeenkomsten. In bijlage 4 is een overzicht opgenomen van de bijeenkomsten waar de participatieve observaties hebben plaatsgevonden.

Tijdens alle bijeenkomsten zijn aantekeningen gemaakt, welke na afloop werden omgezet in een verslag van de bijeenkomst. In bijlage 5 zijn deze uitgewerkte observatieverslagen opgenomen, met het programma, de sprekers en het eigen verslag.

3.2.3. Documentanalyse

De laatste onderzoeksmethode betrof een documentanalyse. In bijlage 1 is een overzicht opgenomen van de bestudeerde documenten. Deze documenten zijn enerzijds gebruikt voor de beeldvorming van de context van dit onderzoek en anderzijds om een reconstructie te maken van het beleidsproces omtrent de klimaatop van Parijs in 2015. Er is in dit onderzoek gekozen om geen aparte verslaglegging te hanteren voor deze documentanalyse, maar om de direct te citeren uit deze documenten in het rapport. Alle documenten die zijn geraadpleegd zijn publiekelijk toegankelijk.

3.3. Technieken

De verzamelde data zijn aan een inhoudsanalyse onderworpen worden, aan de hand van een codeerschema. Berg omschrijft coderen als een techniek om ongestructureerde, kwalitatieve data op een zorgvuldige manier te kunnen ordenen en te interpreteren (Berg, 2009: p.338). Dit codeerschema is deductief opgesteld aan de hand van de beschreven literatuur en had in eerste instantie sterke overeenkomsten met de operationalisering. Gedurende het onderzoek is het codeerschema bijgesteld en verfijnd. Berg stelt dat het onderzoek hierdoor de aansluiting met de praktijk behoudt (Berg, 2009: p.338). Het codeerschema is opgenomen in bijlage 6.

3.4. Betrouwbaarheid en validiteit

3.4.1. Betrouwbaarheid

Van Thiel beschrijft de betrouwbaarheid van een onderzoek als de nauwkeurigheid en consistentie waarmee het is uitgevoerd: in hoeverre is het onderzoek reproduceerbaar en zouden bij herhaling dezelfde conclusies volgen (Van Thiel, 2010: p.52)? Hierbij wordt de interne en de externe betrouwbaarheid onderscheiden. De interne betrouwbaarheid betreft de invloed die de onderzoeker heeft op de resultaten – wat bij kwalitatief onderzoek altijd enige rol zal spelen. Er is in dit onderzoek getracht de interne betrouwbaarheid te verhogen door triangulatie van bronnen en methoden te hanteren. De externe betrouwbaarheid gaat over de mate van herhaalbaarheid. Door alle onderzoeksfasen nauwkeurig te documenteren, is getracht deze externe betrouwbaarheid te verhogen. Echter, het feit dat er is gewerkt met semigestructureerde interviews, zal de

betrouwbaarheid iets verlagen: het is vrijwel onmogelijk om in een vergelijkbaar onderzoek exact dezelfde data te verkrijgen wanneer de vragen deels open zijn gelaten (Van Thiel, 2010: p.52).

3.4.2. Validiteit

De validiteit van een onderzoek wordt Van Thiel beschreven als de mate van correctheid – in hoeverre bevat het onderzoek systematische fouten (Van Thiel, 2010: p.52)? Ook hier wordt onderscheid gemaakt tussen de externe en interne validiteit. Interne validiteit beslaat het vraagstuk of men daadwerkelijk heeft gemeten wat werd beoogd te meten. De externe validiteit daarentegen betreft het vraagstuk van generalisatie: in hoeverre zijn de onderzoeksresultaten toepasbaar op andere casus (Van Thiel, 2010: p.52)? Binnen dit onderzoek is getracht de interne validiteit te verhogen door de theorie goed aan te laten sluiten op de probleemstelling en zorgvuldig en correct te operationaliseren. Hiertoe is gebruik gemaakt van triangulatie van bronnen. Tevens waren er twee begeleiders verbonden aan het onderzoek, een eerste corrector en een tweede corrector, die tussentijds feedback hebben gegeven en zodoende het onderzoek konden bijsturen.

4. Mogelijke gevolgen en impact klimaatverandering op land- en tuinbouw

In dit hoofdstuk worden de vermoedelijke gevolgen en impact van klimaatverandering op de land- en tuinbouw uiteengezet. De verwachte impact van klimaatveranderingen zal niet eenduidig te generaliseren zijn voor de totale land- en tuinbouw; bepaalde verwachte effecten van klimaatverandering zouden gunstig kunnen zijn voor bijvoorbeeld de akkerbouw, maar nadelig voor de melkveehouderij of vice versa. De gevolgen van de klimaatveranderingen voor de land- en tuinbouw en de impact hiervan wordt daarom kort toegelicht per sector. Daarom worden de resultaten uiteen gesplitst per sector binnen de land- en tuinbouw. Hierbij is gekozen voor de sectoren waarbij de impact van klimaatveranderingen naar verwachting het grootst zal zijn. Voor de plantaardige sectoren zijn dat de akkerbouw en de glastuinbouw. Voor de dierlijke sectoren betreft het de melkveehouderij, de vleesveehouderij, de varkenshouderij en de pluimveehouderij. Tevens worden per sector mogelijke maatregelen voor de reductie van broeikasgasemissies weergegeven.

4.1. Akkerbouw

4.1.1. Adaptatie

De akkerbouw levert een relatief kleine bijdrage aan de uitstoot van broeikasgassen (WUR, 2012). Uit het interview met de voorzitter van de landelijke LTO Vakgroep Akkerbouw, komt naar voren dat akkerbouwers zichzelf daardoor niet beschouwen als een sector die in grote mate heeft bijgedragen aan het ontstaan van het probleem. Volgens deze respondent hoeft dat echter niet te betekenen dat er dan geen bereidheid is onder akkerbouwers om maatregelen te treffen in hun bedrijfsvoering die het klimaat ten goede kunnen komen. Zo stelt hij dat het installeren van zonnepanelen of

“ALS WIJ PLOEGEN EN DAARMEE
ORGANISCHE STOF VRIJ LATEN
KOMEN, DAN VANGEN WE DIE
LATER WEER TERUG IN DE GROND,
DUS DAT BLIJFT IN BALANS. “

[Voorzitter LTO Vakgroep Akkerbouw]

windmolens inmiddels de norm is binnen de akkerbouw.

Tijdens lezingen van medewerkers van het KNMI, het Louis Bolk Instituut en het CLM (een kennis- en adviesbureau) werd door de sprekers benoemd dat de huidige klimaatscenario's voorspellingen opleveren die grote impact kunnen hebben op de bodem- en waterkwaliteit, en daarmee op de akkers. De afgelopen jaren is een

tendens waargenomen van extremer weer: meer piekbuien, meer periodes van lange droogte en heftigere neerslag. De klimaatscenario's waar het KNMI momenteel mee werkt, voorspellen dat die extremiteiten de komende jaren nog meer toe zullen nemen. Daarbij wordt een stijging van de gemiddelde temperatuur verwacht.

Hoewel het toekomstvoorspellingen blijven, en de klimaatmodellen geen garanties kunnen geven, stelden deze drie sprekers allen dat er rekening moet worden gehouden met een aantal veranderende omstandigheden: een toename van piekbuien, verzilting van de bodem en een verhoging van de temperatuur. Drie factoren die impact kunnen hebben op de akkerbouw en die voor een deel ook al gevoeld worden door akkerbouwers, zoals blijkt uit onderstaand citaat.

“DIE GEVOLGEN VOELEN WE
WEL HOOR. MEER BUIEN,
EXTREME WATEROVERLAST.
EN DAT NEEMT ELK JAAR
TOE.”

[Voorzitter LTO Vakgroep Akkerbouw]

Een ander mogelijk nadelig gevolg van klimaatverandering, kan de opkomst van nieuwe ziekteverwekkers zijn, die nu bijvoorbeeld alleen nog in warmere of vochtiger klimaten voorkomen. Een onderzoekster aan de Wageningen Universiteit gaf in het interview aan dat zij en haar vakgroep nu al zien dat bepaalde insecten en bacteriën in opkomst zijn vanuit Zuid-Europa richting Midden-Europa. Dit wordt ook erkend door de voorzitter van de LTO Vakgroep Akkerbouw, maar hij plaatst daarbij wel de

kanttekening dat akkerbouwers volgens hem nog niet bezig zijn met het preventief aanpassen van hun teelt. Niet met het oog op een mogelijk risico van opkomende ziekteverwekkers en ook niet met het oog op een mogelijk risico van wateroverlast. Juist de gewassen die het meest gevoelig zijn voor waterschade leveren het meeste op, zo wordt gesteld in het interview. De risico's op een misoogst worden daarom nu nog geaccepteerd. De respondent sluit echter niet uit dat in de toekomst het risico op schade door klimaatverandering wel zo groot wordt, dat akkerbouwers daardoor hun teelt aan zullen passen.

De akkerbouwers benadrukken in hun vakgroep liever de voordelen die zij zien bij de mogelijke gevolgen van klimaatveranderingen: hoe hoger de temperatuur, en hoe meer CO₂ er in de lucht zit, des te sneller groeien de gewassen en kan er sneller geoogst worden, zo wordt gesteld in het interview.

4.1.2. Mitigatie

Hoewel de akkerbouw en de wetenschap het er over eens zijn dat deze sector relatief weinig bijdraagt aan de emissie van broeikasgassen, zijn er wel mogelijkheden voor de akkerbouw om de eigen emissie van broeikasgassen te reduceren. Mogelijke maatregelen die in meerdere interviews en lezingen naar voren kwamen, betreffen het opslaan van CO₂ in de bodem, het produceren, opslaan en gebruiken van hernieuwbare energie, precisiebemesting en bodembeheer. Uit de interviews blijkt wel dat er met wisselend enthousiasme en positivisme wordt

TOEPASSING VAN EEN
RIJPADENSYSTEEM LEVERT 20%
REDUCTIE VAN LACHGAS
EMISSIONS OP

[WUR, 2012]

gereageerd op deze mogelijke maatregelen. CO₂-opslag in de bodem wordt door zowel beleidsmedewerkers van de ministeries van Economische Zaken en Infrastructuur en Milieu als door een bodemspecialist van de ZLTO omschreven als een maatregel met veel potentie. Ook wetenschappers van de WUR noemen de voordelen van deze maatregel, terwijl vanuit de boeren zelf vooral wordt gerept over praktische complicaties.

Andere maatregelen waarmee de emissie van broeikasgassen in de akkerbouw gereduceerd zou kunnen worden, betreffen precisiebemesting (zowel de hoeveelheid als het soort mest) en bodembeheer (WUR, 2012). Bij precisiebemesting dient er vooral voor te worden gezorgd dat er niet te veel minerale stikstof in de bodem aanwezig is, daar er dan veel nutriëntenverlies kan optreden bij bijvoorbeeld wateroverlast. Het bodembeheer dient er vooral op gericht te zijn dat verdichting van de bodem wordt voorkomen, om de lachgasemissie te beperken. Toepassing van een rijpadensysteem kan 20% reductie van lachgas emissies opleveren (WUR, 2012). In tabel 3 is een overzicht opgenomen van mogelijke maatregelen die de akkerbouw kan nemen om de reductie van broeikasgasemissies te bewerkstelligen.

Overzicht mogelijke reductiemaatregelen akkerbouw	
Energie	<ul style="list-style-type: none"> • Opvang, opslag en gebruik van duurzame energie • Trekkers op biogas / elektriciteit laten rijden
Bodembeheer	<ul style="list-style-type: none"> • CO₂-opslag in de bodem • Precisiebemesting • Verdichting van bodem tegengaan • Toepassing rijpadensysteem

Tabel 3: overzicht mogelijke reductiemaatregelen in akkerbouw voor reductie van emissie van broeikasgassen

4.2. Glastuinbouw

4.2.1. Adaptatie

Van alle sectoren binnen de land- en tuinbouw produceert de glastuinbouw de grootste CO₂-uitstoot (WUR, 2012b). De klimaatscenario's die in paragraaf 4.1. werden beschreven, kunnen ook van invloed zijn op de glastuinbouw. De meest recente klimaatmodellen voorspellen volgens de spreker van het KNMI heftigere extremen; minder vaak neerslag, maar wel meer piekbuien. Dit betekent volgens haar dat er over het algemeen meer droge jaren aan zullen komen.

Onderzoek van Voogt, Eveleens-Clark en Bruins (2012) toont aan dat dit een groot effect zou kunnen hebben op de watervraag binnen de glastuinbouw. Waar in 'normale' jaren de watervraag volledig

IN EXTREEM DROGE JAREN
KAN DE DEKKINGSGRAAD VAN
DE WATERVOORZIENING
AFNEMEN TOT <60%

[Voogt et al, 2012]

kan worden gedekt door neerslag en externe bronnen (dekkingsgraad 100%), is het waarschijnlijk dat er tijdens droge jaren niet meer volledig kan worden voorzien in de watervraag. Hierdoor zou de dekkingsgraad van de watervoorziening kunnen afnemen tot 92-94%, en in extreem droge jaren zelfs tot <60%, aldus de onderzoekers. Dat zou dan betekenen dat er maar in 60% van de watervraag kan worden voorzien binnen de glastuinbouw, wat weer gevolgen zal

hebben op de oogst (Voogt et al., 2012).

4.2.2. Mitigatie

De glastuinbouw kan de emissie van broeikasgassen binnen de sector reduceren. Met name in het gebruiken en produceren van klimaatvriendelijke energie, en het overstappen naar klimaatneutrale(re) kassen. De sector is hier zelf ook actief mee aan de slag en is momenteel zelf ook bezig om de positie van de glastuinbouw in kaart te brengen zo trekt LTO Glaskracht samen met het ministerie van Economische Zaken op in het programma 'Kas als Energiebron' (Greenhousetechnology, 2016). In tabel 4 is een overzicht opgenomen van mogelijke emissie reductiemaatregelen in de glastuinbouw.

Overzicht mogelijke reductiemaatregelen glastuinbouw	
Energie	<ul style="list-style-type: none">• Produceren en gebruiken van hernieuwbare energie
Kassen	<ul style="list-style-type: none">• Zuiniger telen• Elektrische kassen• Belichtingsmaatregelen• Warmtmaatregelen

Tabel 4: overzicht mogelijke reductiemaatregelen in glastuinbouw voor reductie van emissie van broeikasgassen

4.3. Rundveehouderij

De rundveehouderij levert een grote bijdrage aan de uitstoot van methaan en lachgas, in mindere mate van CO₂ (Agentschap NL, 2016). Meerdere respondenten geven aan dat er vanuit maatschappelijk oogpunt vaak naar deze sector wordt verwezen als grote vervuiler. In het interview met een professor aan de WUR wordt gesteld dat van alle sectoren kent de rundveehouderij wellicht de grootste maatschappelijke spagaat: enerzijds is er vanuit de samenleving een roep om de dieren meer buiten te laten lopen, vaak gepresenteerd onder het motto van dierwelzijn, en anderzijds is er een beschuldigende vinger dat de sector zoveel broeikasgassen produceert. Dit is iets wat ook terugkomt in de interviews met landbouwlobbyisten. Zij merken bij hun leden dat het lastig is om een balans te vinden tussen het creëren van maatschappelijk draagvlak en anderzijds klimaatneutraler te produceren. Bovendien lijken klimaatdoelen niet altijd te stroken met maatschappelijke wensen.

“KOEIEN CONTINU OP STAL
HOUDEN IS VOOR HET
KLIMAAT VEEL BETER DAN ZE
IN DE WEI TE LATEN LOPEN.
MAAR DAT PIKKEN BURGERS
NIET.”

[Professor Klimaatverandering WUR]

Een opvallende bevinding is het verschil in bewustzijn tussen (een deel van) de melkveehouders enerzijds en de zuivelverwerkingsindustrie anderzijds. Hoewel een programma als De Duurzame Zuivelketen – een samenwerkingsverband tussen de zuivelverwerkende industrie en de melkveehouders - een grote mate van bewustzijn toont van de problematiek en de ernst van de situatie, klinken er vanuit de melkveehouders en vleesvee-

houders zelf ook andere geluiden. Een vertegenwoordiger van melkveehouders in Noord-Nederland geeft aan dat hij uit gesprekken met boeren opmaakt dat de effecten van klimaatverandering voor hen nog niet echt voelbaar zijn, en dat het onderwerp daarom nog niet echt 'leeft.' Er lijkt een kleine groep te zijn die hard trekt aan mogelijkheden om de uitstoot van broeikasgassen te verminderen.

Hoewel die kleine groep in theorie het overgrote merendeel van de boeren vertegenwoordigt, blijkt in de praktijk dat het merendeel van die boeren zich helemaal niet zo bewust is van het probleem en de ernst van de situatie.

De sector kan zelf ook een bijdrage leveren aan de reductie van broeikasgassen. Hier worden diverse opties voor genoemd, onder te verdelen in maatregelen omtrent rantsoen, bemesting, mestmanagement en graslandvernieuwing (Agentschap NL, 2016). In tabel 4 is een overzicht opgenomen van mogelijke reductiemaatregelen in de rundveehouderij.

Overzicht mogelijke reductiemaatregelen rundveehouderij	
Rantsoen	<ul style="list-style-type: none"> • Verhogen van verteerbaarheid en energiedichtheid van ruw- en kuilvoer, door gebruik van pensbestendige zetmeel, vetten en oliën in voer • Maïsvariëteit met hoger gehalte aan pensbestendig zetmeel of olie
Bemesting	<ul style="list-style-type: none"> • Vaker uitrijden van kleinere hoeveelheden mest op graslanden • Interval aanhouden tussen het gebruiken van dierlijke mest en kunstmest • Overstappen op precisiebemesting • Vervangen van nitraatkunstmest door ammoniumhoudende kunstmest in natte perioden • Na het oogsten vanggewassen zaaien
Mestmanagement	<ul style="list-style-type: none"> • Opslag van mest zo kort en koel mogelijk maken • Mestverwaarding • Gebruik van co-vergisting
Graslandvernieuwing	<ul style="list-style-type: none"> • Grasland zo min mogelijk scheuren, en indien nodig pleksgewijs • Doorzaaien • Beperking van het aandeel grasland in rotaties

Tabel 5: overzicht mogelijke reductiemaatregelen in rundveehouderij voor reductie van emissie van broeikasgassen

4.4. Varkenshouderij

De varkenshouderij stoot met name CO₂ uit ten gevolge van het gebruik van fossiele brandstoffen en methaan die vrijkomt uit mest. De methaanproductie kan door mestopslag onder de stal bijdragen tot wel 45% van de totale carbon-footprint van een bedrijf.

Wat betreft adaptatie, wordt er door lobbyisten in de interviews vooral gewezen op de mogelijke komst van nieuwe ziekteverwekkers en vectoren, die bijvoorbeeld een warmer klimaat nodig hebben om te kunnen gedijen.

De huidige emissies van broeikasgassen in de varkenshouderij kunnen door diverse maatregelen worden gereduceerd. Uit onderzoek van de WUR is gebleken dat regelmatig ontmesten en het buiten de stal houden van de mestopslag (met koudere temperatuur dan in de stal), tot wel 40% reductie van methaanemissie op zou kunnen leveren (WUR, 2012). Vergisting van mest kan daar nog

REGELMATIG ONTMESTEN EN
MESTOPSLAG BUITEN DE
STAL KAN 40% REDUCTIE VAN
METHAAN EMISSIES
OPLEVEREN.

VERGISTING VAN MEST NOG
EENS 75-80%.
[WUR, 2012]

eens 75-80% verdere reductie aan toevoegen (WUR, 2012). In tabel 6 is een overzicht opgenomen van mogelijke reductiemaatregelen in de varkenshouderij.

Overzicht mogelijke reductiemaatregelen varkenshouderij	
Mestbehandeling en mestopslag	<ul style="list-style-type: none"> • Voorkomen van stro in de mest • Luchtdichte afdekking van mestopslag • Mest zo snel mogelijk afvoeren naar koudere opslag buiten de stal • Regelmatig ontmesten
Vergisting	<ul style="list-style-type: none"> • Vergisting van dagverse varkensmest

Tabel 6: overzicht maatregelen varkenshouderij voor reductie van emissie van broeikasgassen

4.5. Pluimveehouderij

De pluimveehouderij tot slot, kent met name een uitstoot van lachgas. De sector gebruikt relatief veel fossiele brandstoffen (WUR, 2012). Wat betreft adaptatie, wordt er ook in de pluimveehouderij door lobbyisten en wetenschappers in de interviews vooral gewezen op de mogelijke komst van nieuwe ziekteverwekkers en vectoren, die bijvoorbeeld een warmer klimaat nodig hebben om te kunnen gedijen.

Er zijn diverse mogelijke effectieve maatregelen voor pluimveehouders om de emissie van lachgas te reduceren. Door pluimveemest droog te houden, kan de productie van lachgas beperkt worden, doordat de bacteriën die dit produceren niet genoeg zuurstof krijgen (WUR, 2012). Door de mest (met name bij leghennen) zo snel mogelijk weg te voeren en luchtdicht af te dekken, komt er ook minder zuurstof bij de mest, waardoor de bacteriën wederom geen lachgas kunnen produceren. Vergisting van de mest is niet mogelijk, omdat kippenmest daar te droog voor is (WUR, 2012). In tabel 7 is een overzicht opgenomen van mogelijke reductiemaatregelen in de varkenshouderij.

Overzicht mogelijke reductiemaatregelen pluimveehouderij	
Mestbehandeling en mestopslag	<ul style="list-style-type: none"> • Mest drooghouden • Snelle mestafvoer • Mest luchtdicht afdekken

Tabel 7: overzicht maatregelen varkenshouderij voor reductie van emissie van broeikasgassen

4.6. Energieverbruik en energieproductie

De land- en tuinbouw maakt nog in grote mate gebruik van fossiele brandstoffen (AgentschapNL, 2016). Een verandering in de omgang met deze niet-hernieuwbare energiebronnen zou een positief effect kunnen hebben op de beperking van de schadelijke effecten van klimaatverandering. Volgens de respondenten van het ministerie van Economische Zaken is er onder boeren nog niet veel bereidheid om de bedrijfsvoering aan te passen naar duurzame energie. Regionale lobbyisten geven unaniem aan dat de boeren die zij spreken, wel bereid zijn tot het investeren in eenvoudige methoden om hernieuwbare energie te produceren (windenergie, zonne-energie, warmte), bijvoorbeeld via zonnepanelen op het dak van een schuur of een windmolen op het land. Hier verschillen de percepties van deze respondenten onderling behoorlijk.

4.6.1. Reductie van het gebruik van fossiele brandstoffen

De eerste slag die gemaakt kan worden, betreft het reduceren van het gebruik van fossiele brandstoffen. Zowel binnen de dierlijke als binnen de plantaardige sectoren is het gebruik hiervan

nog hoog. Dit onderwerp kan beschouwd worden als een ‘hot topic’, waar veel onderzoek naar wordt gedaan op het moment. Simpele maatregelen, zoals het gebruik van bewegingssensoren en tijd klokken, kunnen al een groot verschil maken. Daarnaast zijn dergelijke maatregelen ook financieel voordeliger voor de boeren en tuinders zelf, daar er flink kan worden bespaard op energiekosten.

In tabel 8 is een overzicht te vinden van manieren om het gebruik van fossiele brandstoffen in zowel de akkerbouw als de veehouderij te reduceren.

Mogelijke maatregelen voor reductie van het gebruik fossiele brandstoffen			
Akkerbouw		Veehouderij	
Bewaring	<ul style="list-style-type: none"> • Goed onderhoud en juiste afstelling meetapparatuur • Gebruik van frequentie-gestuurde ventilatoren 	Stal	<ul style="list-style-type: none"> • Aanpak van verwarming, verlichting en ventilatie • Gebruik van bewegingssensoren en tijd klokken • Daglichtstal
Bewerkingen	<ul style="list-style-type: none"> • Monitoren brandstofverbruik • Afstelling machines (bandenspanning, trekkerkeuze, kleinere bewerkingsdiepte) • Voorkomen van niet-kerende grondbewegingen • Voorkomen van overlap met GPS • Overstappen naar biogas/elektriciteit als brandstof 	Warmte	<ul style="list-style-type: none"> • Gebruik van warmte uit ventilatielucht bij ventilatie-vragende dieren (vleesvarkens) voor warmte-vragende dieren (biggen)

Tabel 8: overzicht van mogelijke maatregelen akkerbouw en veehouderij voor reductie fossiele brandstoffen verbruik

4.6.2. Productie van duurzame energie

Er is al genoemd op veel boerenbedrijven hernieuwbare energie opgewekt kan worden. Ook dit kan bijdragen aan het voeren van een klimaatvriendelijke bedrijfsvoering. Zowel binnen de akkerbouw als de veehouderij zijn hier diverse mogelijkheden voor, welke in tabel 9 uiteengezet zijn. Er kan relatief eenvoudig zonne-energie worden opgewekt, bijvoorbeeld voor het koelen, bewaren of verwerken van producten op het erf.

Binnen de land- en tuinbouwsector is een duidelijke tweedeling te herkennen: enerzijds is er een (kleine) groep boeren die actief bezig zijn met het produceren van duurzame energie en hier graag een pionerende rol in willen vervullen. Anderzijds is er een grote groep boeren die wel erkent dat er veel mogelijkheden zijn tot het produceren van duurzame energie op hun bedrijf, maar dat zij hier om uiteenlopende redenen nog weinig mee doen. Vaak wordt gerefereerd aan hoge instapkosten, weinig winst op korte termijn en een toenemende administratieve rompslomp. Wel blijkt dat de meeste boeren, onafhankelijk van de sector waarin zij werkzaam zijn, niet van alle mogelijkheden op de hoogte zijn waarmee zij kunnen bijdragen aan de productie van duurzame energie. Velen denken

dan aan zonnepanelen of een windmolen, terwijl de mogelijkheden van bijvoorbeeld een warmtepomp of biomassakachel veel minder bekend zijn.

Mogelijke methoden voor productie van duurzame energie in land- en tuinbouw	
Akkerbouw	Veehouderij
<ul style="list-style-type: none"> • Zonnepanelen • Zonneboiler • Windmolen • Warmte-koude opslag / warmtepomp: energie in de bodem opslaan in de vorm van warmte of koude • Biomassa kachel voor werkruimtes 	<ul style="list-style-type: none"> • Zonnepanelen • Zonneboiler • Biomassakachel: verwarmingsketel waarin biomassa wordt verstoekt voor verwarming van stallen • Warmte-koude opslag / warmtepomp: energie in de bodem opslaan in de vorm van warmte of koude • Vergisting van mest (rundvee en varkens) en restproducten, levert elektriciteit, warmte en digestaat

Tabel 7: overzicht van de mogelijkheden voor de productie van duurzame energie binnen land- en tuinbouw

5. Mogelijke succesvolle lobbystrategieën voor de land- en tuinbouw

In dit hoofdstuk wordt nader ingegaan op mogelijke succesvolle lobbystrategieën, aan de hand van de verzamelde data in de interviews, documenten en observaties. In de eerste paragraaf wordt de huidige inzet van de land- en tuinbouwsector omtrent klimaatdoelstellingen geanalyseerd, gevolgd door een analyse van de inzet van de overheid omtrent klimaatdoelstellingen. Dit wordt vervolgd met een analyse van de rol die framing kan spelen en hoe een geschikt frame in dit onderzoek vorm zou kunnen hebben. Het hoofdstuk wordt afgesloten met de voor- en nadelen van de onderzochte lobbystrategieën.

5.1. Huidige inzet land- en tuinbouwsector omtrent klimaatdoelstellingen

Uit gesprekken met beleidsmedewerkers van het ministerie van Economische Zaken en het ministerie van Infrastructuur en Milieu blijkt dat de huidige inzet van de Nederlandse land- en tuinbouwsector omtrent klimaatdoelstellingen niet duidelijk zichtbaar is. Hoewel er binnen LTO Nederland en de regionale LTO's wel werknemers zijn die zich met dit onderwerp bezighouden, is de zichtbaarheid van dit werk niet voldoende, zoals blijkt uit onderstaand citaat:

“ALS IK IEMAND VAN LTO
WIL SPREKEN OVER DIT
ONDERWERP, HEB IK GEEN
FLAUW IDEE WIE IK MOET
BELLEN”

[Beleidsmedewerker ministerie
van Economische Zaken]

Ook werd benoemd dat de inzet van de Nederlandse land- en tuinbouwsector bij de totstandkoming van de Nederlandse inbreng voor de klimaatop nauwelijks tot niet bekend was. Ditzelfde geldt voor andere organisaties die de belangen van de land- en tuinbouwsector behartigen, zoals de Nederlandse Zuivel Organisatie (NZO) of de Nederlandse Vakbond Varkenshouders (NVV). Europese beleidsmedewerkers schetsen een vergelijkbaar beeld. Beide respondenten die werkzaam zijn als

beleidsmedewerker voor een Europarlementariër, benoemen dat zij niet weten hoe de Nederlandse land- en tuinbouwsector zich had voorbereid op de klimaatop in Parijs en met welke boodschap er werd gelobbyd. Beiden vermoeden dat de sector pas in actie is gekomen ná de totstandkoming van het klimaatakkoord en dat het onderwerp nu pas begint te leven binnen de sector.

Door meerdere respondenten, zoals een assistent professor aan de WUR, wordt genoemd dat de sector te laat in actie is gekomen. Een beleidsmedewerker van een Nederlandse Europarlementariër stelt dat andere partijen in de tussentijd niet stil hebben gezeten, en dat de land- en tuinbouwsector een inhaalslag zal moeten gaan maken als zij nog gehoord willen worden richting bijvoorbeeld een volgende klimaatop.

Lobbyisten van de land- en tuinbouwsector erkennen ook dat er “te lang is weggekeken voor dit probleem.” Als reden wordt aangevoerd dat het een lange termijn dossier is, waar heel lang weinig druk op stond. De aandacht ging vaak uit naar de politieke waan van de dag in plaats van dergelijke lange termijn dossiers.

Kortom, er kan gesteld worden dat het bij de beleidsmakers en politici niet duidelijk leek te zijn wat de inbreng en inzet van de Nederlandse land- en tuinbouwsector is.

Tussen de verschillende sectoren zijn verschillen waarneembaar wat betreft de vraag in hoeverre het onderwerp “leeft” bij die betreffende boeren. De varkenshouderij, mede wegens de strenge milieueisen binnen deze sector, is al veel bezig met maatregelen om de emissies van broeikasgassen te reduceren. De akkerbouw en vollegrondsgroenteteelt zijn door de heftige regen en hagel deze zomer (Volkskrant, 2016) met hun neus op de feiten gedrukt: klimaatverandering is nu bezig, en kan ook nu al voor enorme schade zorgen. Binnen de melkveehouderij bestaan meerdere meningen. Lobbyisten geven aan dat er enerzijds boeren zijn die nu nog niet direct risico’s voor hun eigen bedrijf zien, of de noodzaak om nu in actie te komen. Anderzijds spreken zij ook boeren die heel bewust bezig zijn met het klimaat en zelf al in actie zijn gekomen, bijvoorbeeld door stalaanpassingen.

5.2. Huidige inzet Europese Unie omtrent klimaatdoelstellingen

In Europa zijn doelen omtrent emissies van broeikasgassen op twee hoofdlijnen vastgelegd. Enerzijds via het Emission Trade System (ETS) en anderzijds via de effort sharing decision systeem. Het ETS is een marktinstrument waarmee de EU de uitstoot van broeikasgassen kosteneffectief wil verminderen om zo haar klimaatdoelstellingen te realiseren. De handel in emissierechten (‘emissiehandel’) is de handel in emissieruimte: het recht om een bepaalde hoeveelheid broeikasgassen uit te stoten. Doordat vragers en aanbieders handelen in emissierechten, krijgt broeikasgasuitstoot een prijs (Europese Commissie, 2016).

Niet alle sectoren vallen echter onder dit systeem, waaronder landbouw. Voor deze overige sectoren (non-ETS) heeft de Europese Commissie emissiedoelen vastgelegd in een zogeheten effort sharing decision. Hiermee zijn bindende doelen vastgesteld voor de emissie van broeikasgassen voor de periode 2013-2020, geldend voor de non-ETS sectoren. De effort sharing decision is onderdeel van een pakket aan beleidsmaatregelen omtrent klimaatverandering en energie en staat ook wel bekend als “het klimaat en energiepakket.” Het doel is om Europa naar een low-carbon economie te krijgen

“IK GELOOF NIET DAT DE
SECTOR AL BEZIG WAS
MET DIT ONDERWERP
TOEN DIE KLIMAATOP
WERD VOORBEREID. TOEN
HET AKKOORD ER
EENMAAL LAG ZIJN ZE
WAKKER GESCHUD”

[Beleidsmedewerker Nederlandse
Europarlementariër]

en de energiezekerheid te vergroten. Voor 2020 zijn de nationale emissiedoelen vastgesteld op een reductie van 10% ten opzichte van de niveaus in 2005 (Europese Commissie, 2016). In de zomer van 2016 zullen de doelen voor de emissie van broeikasgassen na 2020 onderhandeld worden. Momenteel is dat de belangrijkste discussie die binnen de EU loopt op dit onderwerp. De Europese Commissie stelt een bindend CO₂-doel voor van 40% in 2030 ten opzichte van 1990 (Europese Commissie, 2016). De Commissie acht dit een ambitieus CO₂-doel dat in combinatie met een goed functionerend ETS de meest kosteneffectieve manier is om klimaatbeleid te voeren. De CO₂-reductiedoelstelling moet worden verdeeld tussen de ETS-sectoren en de non-ETS-sectoren. De ETS-sectoren zouden in 2030 een reductie van 43% moeten bewerkstelligen ten opzichte van 2005. Voor de non-ETS sectoren zou een reductie van 30% ten opzichte van 2005 van kracht moeten zijn (Europese Commissie, 2016).

De collectieve inspanning in de non-ETS sectoren moet worden verdeeld over de lidstaten. Momenteel vindt die verdeling (neergelegd in de effort sharing decision) plaats op basis van de hoogte van het BNP per capita, wat in de huidige situatie heeft geresulteerd in een spreiding van verplichtingen, variërend van 20% reductie tot 20% groei van de uitstoot van CO₂ (Europese Commissie, 2016).

Een laatste punt omtrent de effort sharing decision betreft de relatie hiervan met LULUCF (Land Use, Land Change and Forestry). LULUCF heeft betrekking op uitstoot van broeikasgassen in de atmosfeer en de verwijdering van koolstof uit de atmosfeer als gevolg van ons gebruik van de bodem, bomen, planten, biomassa en hout. Bossen en landbouwgronden beslaan momenteel meer dan driekwart van het grondgebied van de EU en houden van nature een grote voorraad van koolstof vast, ter voorkoming dat het terechtkomt in de atmosfeer. Waar het aftappen van turf land, het kappen van bossen of het ploegen van grasland emissies genereert, kan het opnieuw bevochtigen van organische bodems, bebossing en de omzetting van akkerland in grasland juist leiden tot bescherming van koolstofvoorraden of zelfs koolstofopslag (Europese Commissie, 2016).

De inspanningen van boeren en boseigenaren en hun goede praktijken voor het zekerstellen van opgeslagen koolstof in bossen en bodems, is slechts gedeeltelijk opgenomen in internationale overeenkomsten. Dit is met name te wijten aan de moeilijkheid van het verzamelen van data hieromtrent in bossen en bodems en het ontbreken van gemeenschappelijke regels over de wijze waarop rekening moet worden gehouden met emissies en verwijderingen (Europese Commissie, 2016).

In het licht van een besluit van de UNFCCC-partijen in 2011 om deze regels voor de uitstoot van broeikasgassen en verwijderingen uit de bodem en bossen te herzien, hebben de Europese Raad en het Europees Parlement een besluit aangenomen om deze regels te harmoniseren voor de hele EU (Europese Commissie, 2016). Dit initiatief is een eerste stap op weg naar integratie van land- en bosbouw - de laatste grote sectoren zonder gemeenschappelijke EU-brede regels inzake broeikasgasemissies - in de inspanningen voor emissiereductie van de EU. Het LULUCF systeem zal helpen om de capaciteit van bossen en landbouwgronden om CO₂ vast te leggen en te behouden op een duurzame manier versterken (Europese Commissie, 2016).

Het EU-besluit verplicht de lidstaten ook om acties voor te bereiden, gericht op het verwijderen om verwijderingen te verhogen en de uitstoot van broeikasgassen van activiteiten met betrekking tot bosbouw en landbouw te verminderen (Europese Commissie, 2016).

Deze wetgeving vereist dat de lidstaten grasland management en akkerlandbeheer opnemen in hun accounting systems. Het EU-besluit stelt niet een doelstelling voor emissiereductie in de LULUCF sector. In plaats daarvan zal er vooruitgang worden geboekt door het verbeteren van deze accounting systems. De Europese Commissie zal vervolgens nagaan of emissiedoelen gesteld moeten worden voor de land- en bosbouw, maar niet voordat accounting systems hebben bewezen effectief te zijn (Europese Commissie, 2016).

5.3. Voor- en nadelen van diverse lobbystrategieën

De gevolgen van klimaatveranderingen voor de land- en tuinbouw zijn nu helder, evenals de huidige inzet van de sector en de reactie van de beleidsmakers en politici op deze inzet. De vraag is nu hoe de land- en tuinbouw een strategische lobby in kan zetten omtrent dit thema. Welke voor- en nadelen kennen de diverse lobbystrategieën?

5.3.1. Inside lobbyen versus outside lobbyen

Van oudsher lobbyt de land- en tuinbouwsector via voornamelijk inside lobbyen, zo blijkt uit de interviews. Vrijwel alle respondenten geven aan dat de land- en tuinbouw een goede band heeft met beleidsmakers en politici, zowel op lokaal, regionaal, nationaal als internationaal niveau. De lijntjes tussen politici en belangenbehartigers van de sector zijn kort en worden vaak gebruikt. Tot nu toe lijkt er nog weinig gebruik te zijn gemaakt van dit netwerk om het thema klimaatverandering en landbouw te bespreken:

“ALS JE ZIET HOE VAAK EN HOE GEMAKKELIJK WE EEN GESPREK MET VAN DAM KUNNEN REGELEN, DAAR BLIJKT WEL UIT DAT DE LIJNTJES KORT ZIJN.”

[Nederlandse landbouwlobbyist]

Een ruime meerderheid van de respondenten geeft aan dat de sector een traditioneel zeer invloedrijke lobby kent, met name vanwege de economische belangen van de voedselindustrie. De sector beschikt derhalve over alle voorwaarden om een effectieve inside lobby te kunnen voeren: er zijn korte lijntjes met politici en beleidsmakers, de traditionele land- en tuinbouw lobby vindt plaats via inside lobbyen en het biedt de sector de kans om zichzelf in de beleidsarena te plaatsen.

Outside lobbyen gaat juist uit van een lobby waarbij er vanaf de zijlijn wordt gelobbyd, bijvoorbeeld via protesten en demonstraties. De Nederlandse land- en tuinbouwsector hanteert deze strategie beduidend minder vaak, als dat gebeurt is het vrijwel altijd als protestreactie op een wetsvoorstel of pas na een niet geslaagde inside lobby, zo vertelt een Nederlandse landbouwlobbyist. Er wordt door het merendeel van de respondenten echter duidelijk aangegeven dat deze vorm van lobbyen vaak weinig resultaten oplevert. Politici en beleidsmakers geven aan minder gevoelig te zijn voor deze vorm van lobbyen, ze gaan liever de samenwerking aan met de land- en tuinbouwsector. Daarnaast wordt er door de overheid veel waarde gehecht aan de hechte band met de land- en tuinbouwsector. Een aantal echter, menen dat een outside lobby wel effectief kan zijn als pressiemiddel, met name bij besluitvorming op korte termijn. Op de lange termijn wordt door alle respondenten aangegeven dat er meer invloed kan worden uitgeoefend via inside lobbyen.

Hierbij moet er ook een kanttekening worden geplaatst dat er een verschil tussen de Europese en de nationale politiek te onderkennen valt wat betreft effectiviteit van inside en outside lobbyen. De nationale politici en beleidsmakers geven duidelijk een voorkeur aan voor inside lobbyen, aan direct contact met de sector en lange termijn relaties. Nederlandse politici op het Europese toneel geven eveneens aan dat die strategie hun persoonlijke voorkeur verdient, maar dat veel andere Europese landen (o.a. België, Frankrijk, Spanje) juist veel gevoeliger zijn voor outside lobbyen dan voor inside lobbyen. Op Europees niveau kan een outside lobby dus een ander effect hebben dan op nationaal niveau. Desondanks wordt er vanuit Europese beleidsmakers ook aangegeven dat er veel waarde wordt gehecht aan lange termijn relaties met de land- en tuinbouwsector, samenwerkingsverbanden en zo min mogelijk publieke protesten, debatten en andere activiteiten om de publieke opinie te beïnvloeden. Liever slaan deze beleidsmakers samen met de (vertegenwoordigers van de) sector de handen ineen om één krachtige boodschap uit te dragen, die al direct op veel draagvlak kan rekenen.

Twee andere factoren die door een Nederlandse landbouwlobbyist worden benoemd die een rol kunnen spelen in de keuze voor een inside of outside lobby, betreffen de complexiteit en actualiteit van het onderwerp. Een relatief eenvoudig thema, met een korte spanningsboog, leent zich volgens hem beter voor outside lobbyen dan complexere thema's, die meer op de lange termijn gericht zijn. Het onderwerp klimaatverandering en landbouw wordt, ondanks dat het onderwerp wel met enige regelmaat een publiek debat ontketent, betiteld als zeer complex en met een extreem lange spanningsboog. Vanuit dat perspectief zou een inside lobby succesvol kunnen zijn.

5.3.2. Formeel lobbyen versus informeel lobbyen

Een lobbystrategie kan gericht zijn op een meer formele lobby of op een meer informele lobby. Het volgen van een formele lobbystrategie, biedt de mogelijkheid om op vastgestelde momenten en volgens vaste procedures te lobbyen. Uit de interviews blijkt dat er zowel formele als informele lobbymomenten gebruikt kunnen worden. Door de overheid worden formele lobbymomenten gecreëerd, in de vorm van vergaderingen en overleggen, waarin de overheid één standpunt wil proberen te ontwikkelen.

Uit het interview met twee onderzoeksters van de WUR blijkt dat bij de totstandkoming van het klimaatakkoord van Parijs op internationaal niveau veel formeel gelobbyd is, met name door de bosbouwsector. Hierdoor was hun lobby weliswaar erg zichtbaar, maar wisten zij ook snel vertrouwen te kweken bij de organisaties die over het klimaatakkoord onderhandelden. Op nationaal niveau echter, was door meerdere landen al informeel gelobbyd met de nationale regeringen, waarmee de bosbouwsector al korte lijntjes had opgebouwd in de loop der jaren. Zo konden de standpunten van de nationale regeringen en bosbouwsectoren op elkaar afgestemd worden, om vervolgens gezamenlijk de internationale lobby formeel in te steken.

Over het algemeen geven respondenten aan dat het altijd loont om het netwerk van een organisatie of sector te gebruiken, en de lobby informeel te verkennen. Wanneer het om de lobby binnen het thema klimaatverandering en landbouw gaat, geldt dat ook. De onderzoeksters van de WUR geven aan dat er veel geleerd kan worden van de methode van de bosbouwsector. In de setting van het internationale klimaatakkoord, zat er een enorm palet van actoren aan de onderhandelingstafel, wat normaliter nooit voorkomt. De land- en tuinbouwsector heeft volgens hen, in tegenstelling tot de bosbouwsector, weinig moeite gedaan om deze nieuwe samenstelling van actoren via formele methoden te benaderen voor een lobby. Er werd vertrouwd op het reeds bestaande (inter)nationale

netwerk van de sector met beleidsmakers en politici, en er is voornamelijk geprobeerd om op informele wijze te lobbyen. Daar wordt de kanttekening bij geplaatst dat er überhaupt geen hele actieve lobby lijkt te zijn ingezet door de land- en tuinbouw, noch formeel noch informeel.

Opvallend is dat de landbouwlobbyisten zelf en de beleidsmedewerkers van de Europarlementariërs meer de voorkeur lijken te geven aan een informele lobby, zoals duidelijk wordt uit het volgende citaat:

“LANDBOUWBORRELS ZIJN
HÉT LOBBYMOMENT BIJ
UITSTEK, LEKKER
ONTSPANNEN EN RELAXED”

[Beleidsmedewerker Nederlandse
Europarlementariër]

5.3.3. Veel versus weinig mediagebruik

In een lobbystrategie kan ook worden gekeken naar de mate en manier waarop de media gebruikt kunnen worden om de lobby kracht bij te zetten. Uit de interviews is geen eenduidig antwoord naar voren gekomen op de vraag of de lobby van de land- en tuinbouwsector omtrent klimaatverandering meer baat zou kunnen hebben bij veel mediagebruik, of juist weinig mediagebruik. Eén van de lobbyisten legt in zijn interview uit dat per lobby wordt bekeken welke mediastrategie daarbij past. Daarbij zijn volgens hem een aantal contextuele factoren van belang: de complexiteit van het onderwerp en de tijdsdruk. Bij onderwerpen die relatief eenvoudig zijn, met een hoge tijdsdruk, wordt volgens hem over het algemeen eerder gekozen om veel media te gebruiken dan bij een complex onderwerp, zeker als dat een lange termijn dossier is. Ook speelt het volgens de landbouwlobbyisten een rol of er wordt gereageerd op een lobby van een tegenpartij, of dat door hen zelf het initiatief wordt genomen voor een lobby.

“ALLEEN AL LATEN ZIEN
DAT JE HIER OVER
NADENKT, DAT JE HIER
IETS AAN DOET, DAT IS AL
WINST.”

[Beleidsmedewerker Nederlandse
Europarlementariër]

De medewerkers van de Europarlementariërs reageren eensgezind op de rol die zij zien voor de media in de landbouwlobby omtrent klimaatverandering. Beide respondent geven aan zelf ook veel gebruik te maken van de media om hun Europarlementariër onder de aandacht te brengen en zijn of haar standpunten kenbaar te maken. Voor de landbouwlobby zien zij daarom ook kansen. Hun voornaamste kritiekpunt is dat de sector niet zichtbaar is geweest in de discussie tot nu toe. Via een extensieve mediacampagne kan die zichtbaarheid worden vergroot, wat volgens hen het succes van de lobby ten goede zal komen.

5.3.4. Specialistisch versus generalistisch

Een lobbystrategie kan er op zijn ingericht om voor een algemeen doel te lobbyen, of juist voor een hele specifieke casus. Eén van de geïnterviewde landbouwlobbyisten geeft aan dat de Nederlandse land- en tuinbouw een vertakt netwerk van belangenbehartiging heeft, waarbij er op alle niveaus gelobbyd wordt. In Brussel zit één lobbyist, die de generalistische lobby onderhoudt. Dat houdt volgens deze respondent in dat hij contacten onderhoudt en zorgt dat op het juiste moment de juiste experts invliegen. Meerdere respondenten geven daarbij aan dat het momenteel binnen de land- en tuinbouwlobby ontbreekt aan een specialist omtrent klimaatverandering.

Klimaatverandering wordt door zowel de wetenschappers, de ambtenaren en de lobbyisten als een complex en zeer technisch onderwerp omschreven. Om een inhoudelijk sterke lobby te voeren, zo is de algemene tendens uit de interviews, dient er eerst iemand te komen die verstand van zaken heeft. Voor een succesvolle lobby omtrent klimaatverandering is het volgens de respondenten onontbeerlijk om specialistische kennis te gebruiken.

Een extra complicerende factor hierbij kan mogelijk zijn dat de land- en tuinbouwsector veelal lobbyt als één blok. Uit het vorige hoofdstuk is echter duidelijk geworden dat de gevolgen van klimaatverandering niet per definitie hetzelfde effect op alle sectoren hoeft te hebben. De specifieke belangen kunnen per sector dus verschillen, wat het voeren van een specialistische lobby voor de gehele land- en tuinbouwsector kan bemoeilijken.

Dit wordt door beleidsmakers en politici als verwarrend ervaren, zoals uit het rechts weergegeven citaat blijkt:

Er bestaat een kans dat juist voor die blokvorming de lobby blijft hangen op een algemeen niveau, waar een specialistisch niveau meer gewenst lijkt.

Dit wordt ook onderkend door de lobbyisten van de land- en tuinbouwsector zelf, maar er is bewust gekozen om voor één groot blok namens de gehele land- en tuinbouw te opereren in plaats van kleinere blokken per deelsector. Ook politici en beleidsmakers erkennen dat dit naar waarschijnlijkheid de meest strategische keuze is, omdat juist het blok veel invloed kan hebben door de omvang. Desondanks spreken zij duidelijk de wens uit meer voor specialistische lobbyboodschappen en –strategieën. Hoe specialistischer, des te concreter en des te meer zij het als input kunnen gebruiken voor beleidsvorming en besluitvorming.

“DE TEGENGESTELDE
BELANGEN BINNEN DE
SECTOR MAKEN DE
LOBBYBOODSCHAP
ONDUIDELIJK. HOE KUNNEN
WIJ DAAR DAN BELEID OP
MAKEN?”

[Beleidsmedewerker ministerie
van Infrastructuur en Milieu, bijeenkomst
FNLI]

5.3.5. Timing

De timing van de lobby kan ook een bijdrage leveren aan de mate waarin deze lobby succesvol kan zijn. Er kan worden gekozen voor een lobby vroeg in het beleidsproces, laat in het beleidsproces en alles er tussen in. Uit de interviews met de respondenten zijn een aantal opvallende bevindingen naar voren gekomen.

Vrijwel elke respondent geeft aan dat timing van de lobby belangrijk is, en dat daar heel bewuste keuzes in gemaakt zouden moeten worden. Beleidsmedewerkers gaan er van uit dat lobbyisten zelf wel weten wanneer ze bij wie moeten zijn, iets wat door de lobbyisten zelf ook wordt aangegeven. De lobbyisten geven aan normaliter graag vroeg in het beleidsproces te lobbyen, opdat er vanaf het begin van het proces invloed uitgeoefend zou kunnen worden. In de lobby richting klimaattoppen, betekent dat concreet dat er in eerste instantie bij de ministeries van EZ en I&M gelobbyd zou moeten worden. Zij organiseren en coördineren de Nederlandse inzet richting de klimaattoppen.

Op Europees niveau zijn er twee momenten van belang: vroeg in het proces lobbyen betekent in Brussel lobbyen bij de Europese Commissie. Zorgen dat je betrokken bent vanaf het begin. Zodra het

voorstel van de Europese Commissie echter af is, moet dit nog besproken worden door de Raad van Ministers en het Europees Parlement. Ook in deze fase van het beleidsproces is er dus nog gelegenheid om te lobbyen. De beleidsmedewerker van een Nederlandse Europarlementariër gaf wel aan dat het Europees Parlement in eerste instantie niets te maken heeft met de Europese inzet richting een klimaatop. Bij de Europarlementariërs kan later in het proces nog gelobbyd worden, maar dat gaat dan enkel over eventuele amendementen.

5.3.6. Vorming van coalities

Het vormen van coalities is een onvermijdelijk onderdeel van een effectieve lobby, zo blijkt uit de interviews. Zowel de nationaal als internationaal opererende beleidsmedewerkers geven aan dat het belangrijk is voor de land- en tuinbouwsector om verder te kijken dan enkel de eigen sectoren, bijvoorbeeld met kennisinstituten.

Medewerkers van het ministerie van Economische Zaken geven in het interview aan dat er veel meer samenwerking met de overheid gezocht mag worden door de land- en tuinbouwsector. Voorafgaand aan de klimaatop in Parijs had er vrijwel geen afstemming plaatsgevonden tussen de Nederlandse overheid en de Nederlandse land- en tuinbouwsector, waardoor beide partijen nauwelijks op de hoogte waren van elkaars inzet en standpunten.

“IN JE EENTJE
BEREIK JE NIKS, JE
MOET WEL
SAMENWERKEN.”

[Regionale
landbouwlobbyist]

Uit participatieve observaties gedurende bijeenkomsten met vertegenwoordigers uit de gehele agrofoodketen, is het belang van ketensamenwerking ter sprake gekomen. Zowel bij bedrijven uit de voedselverwerkende industrie, als bij bedrijven in de voedselproducerende industrie, als in de retail is een wens naar meer ketensamenwerking naar voren gekomen.

5.4. De effecten van framing

Een onmisbaar element van een succesvolle lobbystrategie is het creëren van een krachtig frame. Een krachtig frame wordt door respondenten omschreven als een frame dat onderscheidend is, eenvoudig te begrijpen, aansluit op het huidige discours en ruimte houdt voor onderhandelingen.

Met een krachtig frame kunnen zelfs sceptici overwonnen worden, zo stelt een beleidsmedewerker van een Europarlementariër in een interview. Elke respondent blijkt een eigen kijk te hebben op de vraag hoe een krachtig frame voor de land- en tuinbouw er uit zou kunnen zien, in relatie tot de klimaatlobby.

Een aantal aspecten van dat frame werden door vrijwel alle respondenten ondersteund, op een enkele professor na. Het grootste aspect is het benadrukken van de mogelijkheden die de land- en tuinbouw biedt om emissies te reduceren en duurzame energie te produceren. Ook zou er volgens een aantal respondenten meer nadruk gelegd kunnen worden op de rol die de land- en tuinbouw heeft in de mondiale voedselvoorziening.

De verwachting is dat met een frame “de land- en tuinbouw als deel van de oplossing van het probleem” er meer maatschappelijk draagvlak gecreëerd kan worden en er ook meer goodwill gekweekt kan worden onder beleidsmakers en politici.

Een ander element wat in deze context naar voren is gekomen tijdens de interviews, is het belang van een frame dat aansluit op de actualiteit. Momenteel lijkt circulaire economie een 'hot topic' te zijn de Europese politiek, waar veel aandacht voor lijkt te bestaan. Door te zorgen dat het gekozen frame aansluit bij, of valt te relateren aan zo'n hot topic, kan worden meegelift op het succes van het huidige discours.

6. Conclusie en discussie

In dit hoofdstuk wordt een interpretatie gegeven aan de beschreven resultaten en zal een antwoord worden geformuleerd op de vraagstelling van het onderzoek. In de discussie zal worden gereflecteerd op het onderzoek en zullen de gevolgen van de gemaakte keuzes worden geanalyseerd.

6.1. Conclusie

De vraag van dit onderzoek was welke lobbystrategieën succesvol kunnen zijn voor de Nederlandse land- en tuinbouwsector in reactie op het klimaatakkoord van Parijs. Daarbij zijn diverse lobbystrategieën onderzocht, met de mogelijke voor- en nadelen hiervan.

- ❖ De verwachte gevolgen van klimaatverandering die impact kunnen hebben op de land- en tuinbouw kunnen in een aantal hoofdcategorieën worden opgedeeld: temperatuurstijging, toename van piekbuien, extremere weersomstandigheden, verzilting van de bodem en een stijging van de zeespiegel.
- ❖ Een inside lobby wordt door beleidsmakers en politici genoemd als een strategie met een hogere effectiviteit. De land- en tuinbouwsector is van oudsher invloedrijk en heeft veel inside lobby ingangen. De lijntjes zijn al kort, en men kan die beter gebruiken. De overheid vindt het zelfs vreemd dat die lijntjes tot nu toe niet zijn gebruikt met betrekking tot de lobby omtrent klimaatverandering. Het is onnodig dat de Nederlandse overheid niet weet wat de sector zelf doet binnen het thema klimaatverandering, of welke inzet zij wil richting de afgelopen of de volgende klimaattop. Hierdoor mist de sector aansluiting met de overheid, die het beleid omtrent land- en tuinbouw en klimaatverandering wel doorontwikkelt en haar inzet voor de klimaattoppen voorbereidt.
Daarnaast worden de complexiteit van klimaatverandering en de lange tijdsspanne waarover de besluitvorming zich uitstrekt benoemd als factoren die zich meer lenen voor een inside lobby dan voor een outside lobby, welke beter geschikt zou zijn voor korte termijn onderwerpen, die relatief eenvoudig te doorgronden zijn.
- ❖ Ook wat betreft de keuze voor een formele of een informele lobby wordt gewezen op het bestaande netwerk van de land- en tuinbouwsector. Over het algemeen geldt het devies: gebruik het netwerk indien je het hebt, in ieder geval op nationaal niveau. Zodra er echter een nieuw speelveld ontstaat, kan het juist lonen om een formele lobby in te zetten en niet blind te vertrouwen op oude netwerken.
- ❖ Uit de interviews blijkt dat de media vaak worden ingezet door lobbyisten om een kwestie te agenderen, of om politici te wijzen op de urgentie van een onderwerp. In het geval van klimaatverandering en land- en tuinbouw echter, stellen de respondenten, hoeven noch de politici noch de beleidsmakers te worden gewezen op de urgentie van het onderwerp. Het is juist de sector zelf die hier nog een inhaalslag te maken heeft. Dat geldt ook voor het gebruik van media: naast de agenderende functie van de media, kunnen zij ook een rol spelen in de

vorming van de publieke opinie. Er liggen kansen in het gebruik van de media om het publieke debat te beïnvloeden. In dat geval worden de media niet gebruikt voor de lobby naar politici en beleidsmakers, maar juist om draagvlak te creëren in de maatschappij.

Hoewel klimaatverandering wel een bekend onderwerp is en met enige regelmaat in het nieuws verschijnt, is het bijna nooit voorpaginanieuws. De land- en tuinbouwsector wordt, ook in de media, regelmatig genoemd als oorzaak voor de uitstoot van broeikasgassen. De sector zelf maakt volgens de respondenten nog (te) weinig gebruik van de media om te laten zien hoe zij zelf kan bijdragen aan het bestrijden van de effecten van klimaatverandering.

- ❖ De Nederlandse land- en tuinbouw lobbyt veelal via een gecentraliseerd blok, waarbinnen alle sectoren van de land- en tuinbouw verenigd zijn. Dit heeft duidelijke gevolgen voor de lobbystrategie: doordat er wordt gelobbyd voor meerdere deelsectoren, met uiteenlopende belangen en prioriteiten, wordt er altijd gelobbyd voor een compromis. Het doel is dat het resultaat onder de streep positief is voor het merendeel van de land- en tuinbouw. Beleidsmakers en politici geven duidelijk aan dat hierdoor de lobby soms erg algemeen blijft en weinig specialistisch wordt. Bij een onderwerp als klimaatverandering is juist behoefte aan een hele specialistische lobby, daar het een zeer complex en technisch onderwerp betreft. Er kan gesteld worden dat ook hier aansluiting mist tussen de land- en tuinbouwlobby enerzijds en de perceptie van de overheid anderzijds.
- ❖ Alle respondenten geven aan dat de timing van een lobby in grote mate bij kan dragen aan de effectiviteit ervan. Met name wat betreft internationale besluitvorming, zoals bij de klimaattoppen, is het van groot belang om zeer vroeg in het proces aan te sluiten. Besluitvorming duurt lang op internationaal niveau. Wat betreft de inbreng van de land- en tuinbouwsector voor de volgende klimaattop is de conclusie helder: men had al begonnen moeten zijn met de lobby, en anders alsnog zo snel mogelijk aan de slag.
- ❖ Een ander onmisbaar element van een effectieve lobby, betreft het vormen van coalities. Op Europees niveau is de land- en tuinbouw verenigd in een machtige lobbyorganisatie Copa Cogeca. Maar, zo wordt vanuit de politiek aangegeven: het is zaak voor de land- en tuinbouw om niet alleen binnen de eigen sector coalities te vormen, maar juist om ook eens buiten deze gebaande paden te denken. De overheid staat meer open voor cross-sectorale coalities, waarbij de land- en tuinbouwsector bijvoorbeeld een coalitie vormt met andere schakels uit de agrofoodketen.
- ❖ Framing tot slot, vormt de sleutel tot het succes van een lobby. Hierbij worden een aantal elementen genoemd waar een krachtig frame aan dient te voldoen: onderscheidend vermogen, eenvoudig te begrijpen, aansluitend op het huidige discours en enige flexibiliteit voor onderhandelingen. Zowel de overheid als de land- en tuinbouwsector zien mogelijkheden voor een frame waarin de land- en tuinbouw wordt gepresenteerd als een deel van de oplossing van klimaatverandering, in plaats van enkel veroorzaker van het probleem.

6.2. Discussie

Hoewel is getracht dit onderzoek met de grootst mogelijke zorgvuldigheid en accuratesse uit te voeren, zijn er een aantal factoren die een beperking zouden kunnen vormen op de resultaten van dit onderzoek en de gestelde conclusies.

Allereerst is het onderzoek uitgevoerd gedurende een stage bij LTO Nederland, in Brussel. Dit zou een effect op de resultaten kunnen hebben. Zo zijn er relatief veel respondenten die (deels) werkzaam zijn als lobbyist voor de land- en tuinbouwsector. Was dit onderzoek uitgevoerd tijdens een stage bij een ministerie, waren er waarschijnlijk andere respondenten geselecteerd en dit had dan ook tot andere uitkomsten kunnen leiden.

Daarnaast zit er een dubbele onzekerheid in dit onderzoek: er wordt gezocht naar mogelijke succesvolle lobbystrategieën voor de toekomst, gespecificeerd op een thema waarin geen zekerheden bestaan. Dat het klimaat de afgelopen decennia is veranderd, kan inmiddels vastgesteld worden, maar of en hoe het klimaat in de (nabije) toekomst gaat veranderen blijft een zekere mate van onzekerheid houden. Er wordt in dit onderzoek dus feitelijk gewerkt met een dubbele hypothetische situatie, waardoor er een slag om de zal moeten worden gehouden bij de resultaten.

Gedurende het onderzoek heeft de wereld niet stilgestaan. De aanleiding voor dit onderzoek vormde het klimaatakkoord van Parijs, waar een juridisch bindend contract werd gesloten tussen 195 lidstaten. Dit is een statisch gegeven in een zeer dynamische wereld. Men kan zich bijvoorbeeld afvragen wat de Brexit voor gevolgen gaat hebben voor het klimaatakkoord – Groot-Britannië nog wel mee in de afspraken die daarin zijn vastgelegd? Het komende jaar zullen er in diverse landen verkiezingen zijn, waaronder Amerika. Ook dergelijke wereldgebeurtenissen kunnen hun weerslag hebben op de naleving van eerder gemaakte afspraken en beloftes tussen naties.

Het onderzoek zelf verliep niet vlekkeloos: wegens een fysiek ongeval werd de stage tijdelijk onderbroken. In die periode stonden nog drie interviews gepland, welke uiteindelijk niet meer opnieuw ingepland konden worden. De dataverzameling is achteraf dus minder uitgebreid dan vooraf werd opgezet.

De aanleiding voor dit onderzoek was erg breed en open. Naarmate het onderzoek vorderde, bleken er steeds meer aspecten een rol te kunnen spelen. Gezien de tijd die voor dit onderzoek stond en de omvang was het niet mogelijk om al deze facetten uit te diepen. Dit onderzoek is dan ook niet volledig, het beschrijft slechts een deel van de thematiek.

Het onderzoek heeft bovendien een verkennend karakter. Om de betekenis van de gevonden resultaten meer inbedding te geven, zou er een vervolgonderzoek kunnen plaatsvinden, waarbij andere aspecten kunnen worden onderzocht die nu niet aan bod zijn gekomen. De lobbystrategie van de bosbouw zou hierin bijvoorbeeld nader onderzocht kunnen worden. Een andere mogelijkheid is om het onderzoek uiteen te splitsen naar een nationale en een internationale lobbystrategie, en deze eventueel nog met elkaar te vergelijken.

Aanbevelingen

❖ Sluit aan bij huidige discours

Een hot topic in Europa is momenteel de circulaire economie. Dit discours biedt mogelijkheid voor de land- en tuinbouwsector om zichzelf te framen als deel van de oplossing in plaats van enkel de veroorzaker van het probleem, bijvoorbeeld door het gebruik van mineralenconcentraat als kunstmestvervanger en het gebruik van dierlijke eiwitten in veevoeder.

Ook is de verwachting dat er vanuit de EU meer geld beschikbaar komt voor onderzoek en kennisontwikkeling. De projecten die bijvoorbeeld vanuit de Universiteit Wageningen worden bedacht en uitgevoerd, kunnen op grotere schaal worden uitgevoerd met Europese subsidies, waarbij er veel focus op onderzoek en kennis omtrent klimaatneutraliteit in de land- en tuinbouw gelegd kan worden.

❖ Creëer een krachtig frame

Door de land- en tuinbouw te presenteren als een deel van de oplossing in plaats van de oorzaak van het probleem, kan er én meer maatschappelijk draagvlak voor de sector gecreëerd worden én behoudt zij meer invloed op de te vormen beleidsmaatregelen. Inhoudelijk dient er dan op een aantal punten focus te worden gelegd:

- De mogelijkheid om CO₂ op te slaan in de bodem
- De ontwikkeling van klimaatneutrale kassen
- De mogelijkheden om duurzame energie te produceren binnen de land- en tuinbouw
- De ontwikkeling van hitte- /zoutresistente gewassen
- Het verkleinen van de carbon footprint door precisielandbouw, bemestingsmaatregelen, bodembeheer, verbeterde mestopslag, etc.
- Benadrukken van de koploerspositie van de Nederlandse land- en tuinbouw: zowel qua innovatie als qua efficiëntie is Nederland een echte koploper

❖ Creëer urgentie en bewustzijn binnen de sector zelf

Er zijn nog veel boeren (en sectoren in het algemeen) waar de urgentie van de situatie niet helder is. De risico's van klimaatverandering worden onderschat, of men denkt dat het "zo'n vaart nog niet zal lopen." Het is een lastig onderwerp om een gevoel van urgentie voor te creëren, omdat het lange termijn effecten zijn en lange termijn ontwikkelingen. Daarnaast is er altijd een zekere mate van onzekerheid; klimaatmodellen zijn uiteindelijk niet waterdicht wat betreft voorspellingen voor de toekomst. Het is echter van groot belang dat de gehele land- en tuinbouwsector nu al in actie komt, voordat er straks achter de feiten aan wordt gelopen. Klimaatverandering is gaande, en men moet zich nu gaan instellen op een veranderende toekomst – zowel qua klimaat als qua wet- en regelgeving. De extreme neerslag van juni 2016 kan hierbij dienen als een momentum om aandacht te creëren voor het probleem.

❖ Samenwerkingsverbanden

Een ander belangrijk element van een succesvolle lobbystrategie, is het aangaan van effectieve samenwerkingsverbanden. Zowel op nationaal als op internationaal niveau zijn er voor de Nederlandse land- en tuinbouwsector interessante bondgenoten te herkennen. Aan de internationale onderhandelingstafels bij de klimaatconferenties zitten organisaties als de FAO, de WFO en de EU. Met name de positie van de WFO is interessant; hoewel slechts een kleine organisatie met nog relatief weinig gewicht binnen de internationale land- en tuinbouw, schuift zij wel aan bij deze grote conferenties, als enige mondiale vertegenwoordiger van de boeren. De FAO is ook aanwezig, maar in een andere rol, meer informatief en faciliterend als agentschap van de VN. Wel houdt de FAO zich actief bezig met dit onderwerp en produceert zij veel onderzoeken en kennis op dit gebied.

Op nationaal niveau kan gedacht worden aan de Rijksoverheid, ketenpartners binnen de sectoren, de Wageningen Universiteit, andere kennisinstellingen, lokale en provinciale overheden. Ook kan er bijvoorbeeld worden gedacht aan technische universiteiten wat betreft onderzoeken en ontwikkeling binnen duurzame energie.

Wanneer de blik op de toekomst wordt gericht, komt COP22 al snel in beeld. Hier zal een meer concrete invulling worden gegeven aan het COP21 akkoord, en zal er naar verwachting meer duidelijk worden omtrent de rol die de land- en tuinbouw daar in speelt.

Om te zorgen dat de belangen van de Nederlandse agrosector vertegenwoordigd worden tijdens deze conferentie, dient nu al actie ondernomen te worden. Namens de landbouworganisaties zijn de FAO en de WFO vertegenwoordigd op deze conferentie. Met name de WFO kan hier als belangenbehartiger op mondiaal niveau een belangrijke rol spelen – de FAO heeft een meer informerende rol. Het zou goed zijn om vanuit de Europese landbouworganisaties er bij de WFO op aan te dringen dat dit onderwerp meer prioriteit krijgt. Nu er in delen van Afrika grote problemen zijn met de oogst wegens droogte, en in West-Europa wegens overmatige regenval, kan dit een goed moment zijn om de WFO te doordringen van het belang van klimaatverandering en landbouw.

❖ Effort sharing decisions

Vanuit het streven naar een level playing field heeft het voor het kabinet de voorkeur een zo groot mogelijke reductie in het ETS te realiseren. Alle landen moeten hun emissies vanaf 2020 daadwerkelijk reduceren. Wat het kabinet betreft kunnen hierop geen uitzonderingen worden gemaakt. Dit sluit goed aan bij het collectieve gedachtegoed van de land- en tuinbouwsector, die ook vaak aandringen op een level playing field. Hier kan de sector dan ook samen met de overheid een collectief vormen.

❖ Centrale coördinatie

Er wordt door de Rijksoverheid duidelijk gesteld de Nederlandse land- en tuinbouwsector nu geen duidelijke positie heeft en dat zij niet weten wie zich binnen LTO Nederland bezighoudt met dit onderwerp. Een concrete aanbeveling is het instellen van een cross-sectorale en cross-regionale werkgroep die zich bezighoudt met dit onderwerp, zodat er ook binnen de regionale belangenbehartigingsteams en binnen de sectoren op regelmatige basis afstemming plaatsvindt. Momenteel lopen er meerdere onderzoeken en projecten binnen de diverse land- en tuinbouworganisaties, die niet altijd op de hoogte blijken te zijn van elkaars

werkzaamheden. Door deze onderzoeken en projecten centraal te coördineren, wordt voorkomen dat er dubbel werk wordt verricht en kan er meer onderling gespard en afgestemd worden. Tevens krijgt het onderwerp hiermee een 'gezicht', wat voor de buitenwereld erg praktisch kan zijn. Bovendien toont het aan dat de sector zich bezighoudt met de thematiek, wat in latere stadia van de beleidsvorming goed van pas komen.

❖ **Ketensamenwerking**

Binnen de gehele agro-food keten in Nederland bestaat een enigszins afwachtende houding wanneer het op klimaatverandering en maatregelen daaromtrent aankomt. Iedereen kijkt naar elkaar en niemand komt in actie. Op ketenbijeenkomsten is echter gebleken dat iedere schakel van de keten een eigen perspectief op het probleem heeft, maar ook een eigen oplossingsrichting. Het samenbrengen van deze partners kan waardevolle input leveren om een gezamenlijk plan van aanpak te maken. De land- en tuinbouw veroorzaakt niet als enige het probleem, maar kan het ook niet in haar eentje oplossen, en datzelfde geldt voor partners in de voedselketen. Vanuit alle hoeken van deze keten bleek echter de meerwaarde voor gezamenlijke overleggen en gedachte-uitwisselingen. Als primaire sector kan daar gerust het voortouw in worden genomen.

Literatuurlijst

- Berg, B.L. (2009). *Qualitative Research Methods. For all the social sciences*. Boston, Allyn & Bacon.
- Bernhagen, P & Bräuninger, T. (2012). Lobbying, Information Asymmetry, and Groups' Influence over Public Policy. *International Political Science Association, Paper Room*.
[http://paperroom.ipsa.org/app/webroot/papers/paper_12816.pdf]. 12-03-2016.
- Börzel, T. (2002). *States and Regions in the European Union: Institutional Adaptation in Germany and Spain*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Browne, W.P. (1985). Variations in the Behavior and Style of State Lobbyists and Interest Groups. *The Journal of Politics*, 47(2), p.450-468.
- BVPA (2016) . *Visie op het vak*.
[<http://bvpa.nl/over-bvpa/visie-op-het-vak>]. 19-02-2016.
- CBS (2016). *Landbouw; gewassen, dieren en grondgebruik naar hoofdbedrijfstype, regio*.
[[http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?DM=SLNL&PA=80783NED&D1=0&D2=a&D3=0&D4=0,5,\(I-2\),\(I-1\),I&VW=T](http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?DM=SLNL&PA=80783NED&D1=0&D2=a&D3=0&D4=0,5,(I-2),(I-1),I&VW=T)]. 16-03-2016.
- CBS (2016b). *Grootste omzet in glastuinbouw*.
[<http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/landbouw/publicaties/landbouw-vogelvlucht/structuur-landbouw/2012-standaardopbrengst-2011.htm>]. 16-03-2016.
- Druckman, J.N., Nelson, K.R. (2003). Framing and deliberation: How Citizens' Conversations Limit Elite Influence. *The American Journal Political Science*, 47(4), p.729-745.
- Dür, A. (2008). Interest Groups in the European Union: How Powerful Are They? *West-European Politics*, 31(6), p.1212-1230.
- Europese Commissie (2016). *Effort Sharing Decision*.
[http://ec.europa.eu/clima/policies/effort/index_en.htm]. 06-07-2016.
- Friesch Dagblad (2016). *Klimaatakkoord raakt komende jaren de boeren*. 27-02-2016.
- Greenhousetechnology (2016). *Klimaatneutrale glastuinbouw is mogelijk in 2050*.
[<http://www.greenhousetechnology.nl/nieuwsitem/klimaatneutrale-glastuinbouw-is-mogelijk-in-2050>]. 25-08-2016.
- Kollman, K. (1998). *Outside Lobbying: Public Opinion and Interest Group Strategies*. Princeton, Princeton University Press.

Klüver, H., Mahoney, C. & Opper, M. (2015). Framing in context: how interest groups employ framing to lobby the European Commission. *Journal of European Public Policy*, 22(4), p.481-498.

Krueger, A.O. (1996). *The Political Economy of American Trade Policy*. Chicago, The University of Chicago Press.

Lakoff, G. (2010). Why it Matters How We Frame the Environment. *Environmental Communication: A Journal of Nature and Culture*, 4(1), p.70-81.

LTO (2016). *Sectoren*.
[<http://lto.nl/over-lto/sectoren>]. 16-03-2016.

Mack, R. (2005). Lobbying effectively in Brussels and Washington – Getting the right result. *Journal of Communication Management*, 9(4), p.339-347.

Mahoney, C. (2007). Lobbying Success in the United States and the European Union. *Journal of Public Policy*, 27(1), p.35-56.

Mayer, L. H. (2008). What is this lobbying that we are so worried about? *Yale Law & Policy Review*, 26-2, p.485-566.

Milbrath, L. (1963). *The Washington lobbyist*. Chicago, RandMcNally

Moss, A.R., Jouany, J., Newbold, J. (2000). Methane production by ruminants: its contribution to global warming. *Annales de zootechnie* 49(3), p.231-253.

NRC (2016). *'Ik zit hier niet voor de boeren.'*
[<http://www.nrc.nl/handelsblad/2016/05/21/ik-zit-hier-niet-voor-de-boeren-1619844>]. 23-05-2016.

Pellizoni, L. (2001). The myth of the best argument: power, deliberation and reason. *British Journal of Sociology*, 52(1), p.59-86.

Rijksoverheid (2016). *Maatregelen tegen uitstoot broeikasgassen*.
[<https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/klimaatverandering/inhoud/maatregelen-tegen-uitstoot-broeikasgassen>]. 26-08-2016.

Riker, W.H. (1996). *The Strategy of Rhetoric: Campaigning for the American Constitution*. New Haven, CT, Yale University Press.

Schendelen, R. (2002). *Machiavelli in Brussels: the art of lobbying of the EU*. Amsterdam, University Press.

Schulz, H. & König, T. (2000). Institutional Reform and Decision-Making Efficiency in the European Union. *American Journal of Political Science*, 44(4), p.653-666.

Swanborn, P.G. (2010). *Basisboek sociaal onderzoek*. Den Haag, Boom Onderwijs.

Taylor, S.J., Bogdan, R., Devault, M. (2015). *Introduction to qualitative research methods: A Guidebook and Resource*. Hoboken, John Wiley & Sons Inc.

The Guardian (2014). *30,000 lobbyists and counting: is Brussels under corporate sway?* [<http://www.theguardian.com/world/2014/may/08/lobbyists-european-parliament-brussels-corporate>]. 17-05-2016.

Tuchman, G. (1978). *Making News: A study in the construction of reality*. New York, Free.

Van Thiel, S (2010). *Bestuurskundig onderzoek*. Bussum, Coutinho.

Verschuren, P. & Doorewaard, H. (2007). *Het ontwerpen van een onderzoek*. Den Haag, Uitgeverij Lemma.

Volkskrant (2016). *Boeren krijgen geen extra geld voor schade door noodweer*. [<http://www.volkskrant.nl/economie/-boeren-krijgen-geen-extra-geld-voor-schade-noodweer~a4329767/>]. 26-08-2016.

Fotoverantwoording

Foto omslag:

Aseed Europe (2016). *Climate smart agriculture*.

[<http://aseed.net/en/climate-smart-fertiliser-addiction-business-as-usual/>]. 21-04-2016.

Bijlage 1: overzicht documenten

Agentschap NL (2016). *Maatregelen reductie emissie methaan, lachgas en CO2 in de landbouw*. Ministerie van Economische Zaken.

Europese Commissie (2016). *Paris Agreement*. [http://ec.europa.eu/clima/policies/international/negotiations/paris/index_en.htm]. 25-02-2016.

Europese Commissie (2016b). *Herziening GLB*. [http://ec.europa.eu/agriculture/cap-for-our-roots/cap-reform/index_nl.htm]. 08-03-2016.

Europees Parlement (2016). *De eerste pijler van het GLB: I — Gemeenschappelijke marktordening (GMO) voor landbouwproducten*. [http://www.europarl.europa.eu/atyourservice/nl/displayFtu.html?ftuid=FTU_5.2.4.html]. 08-03-2016.

Europees Parlement (2016b). *De tweede pijler van het GLB: het beleid voor plattelandontwikkeling*. [http://www.europarl.europa.eu/atyourservice/nl/displayFtu.html?ftuid=FTU_5.2.6.html]. 08-03-2016.

Europees Parlement (2016c). *De instrumenten van het GLB en hun hervormingen*. [http://www.europarl.europa.eu/atyourservice/nl/displayFtu.html?ftuid=FTU_5.2.3.html]. 21-04-2016.

Raad van de Europese Unie (2016). *Hervorming van het gemeenschappelijk landbouwbeleid*. [<http://www.consilium.europa.eu/nl/policies/cap-reform/>]. 21-04-2016.

Wageningen Universiteit & Research Centre (WUR) (2012). *Naar een klimaatneutrale bedrijfsvoering: hoe doe je dat?* [<http://edepot.wur.nl/247296>]. 08-06-2016.

Wageningen Universiteit & Research Centre (WUR) (2012b). *Watervraag glastuinbouw West Nederland en klimaatverandering: Verkenning naar de effecten van klimaatverandering op de watervraag en de watervoorziening voor de glastuinbouw in Midden-West Nederland: een quick scan*. [<http://www.wageningenur.nl/nl/Publicatie-details.htm?publicationId=publication-way-343232393133>]. 13-06-2016.

Bijlage 2: overzicht interviews

Functie
Senior adviseur LTO Nederland
Bodemspecialist ZLTO
2 beleidsmedewerkers ministerie van Economische Zaken
Voorzitter Vakgroep Akkerbouw LTO
Assistent professor Bestuurskunde
PhD kandidate Climate Smart Agriculture
Adviseur R&O, Milieu LTO Noord
2 beleidsmedewerkers Europarlementariërs
Senior Policy Advisor Climate Change, Copa Cogeca
Emeritus hoogleraar klimaatverandering

Bijlage 3: topic lijst interviews

- Inleiding gesprek, voorstellen, introductie.
- Toestemming vragen voor opname
- Uitleggen wat er met de data gaat gebeuren

- Functie geïnterviewde, achtergrond qua werk en opleiding
- In hoeverre is klimaatverandering en lobby hieromtrent onderdeel van de functie?
 - Op welke manier?
 - In welke mate?
- Gevolgen van klimaatverandering voor land- en tuinbouw
 - In Nederland
 - Evt. ook op Europees niveau (afhankelijk van functie respondent)
 - Rol van land- en tuinbouw in ontstaan van het probleem
 - Mogelijke rol voor land- en tuinbouw in oplossing van het probleem?
- Kennis van het klimaatakkoord van Parijs uitvragen
 - Hoe is het akkoord tot stand gekomen?
 - Betrokken geweest bij de totstandkoming hiervan?
 - Hoe, wanneer, in welke hoedanigheid?
 - In hoeverre speelt dit akkoord een rol in de dagelijkse werkzaamheden?
- Relatie tussen land- en tuinbouw en klimaatakkoord uitvragen
 - Mate waarin land- en tuinbouw terugkomt in akkoord
 - Verwachting wat akkoord voor concrete gevolgen gaat hebben voor land- en tuinbouw
 - Wet- en regelgeving
 - Bewustzijn (boeren, burgers, politici, ambtenaren)
- Vertegenwoordiging land- en tuinbouwsector richting klimaatakkoord
 - Lobbyorganisaties, waar waren ze er bij en wat was de boodschap?
 - Specifiek uitvragen voor Nederlandse sector
- Lobbystrategieën richting volgende klimaattop en langere termijn
 - Frame:
 - Hoe belangrijk is een frame?
 - Wat voor frame slaat goed aan en waarom?
 - Voorbeelden vragen
 - Inside versus outside lobbyen
 - Relatie land- en tuinbouwsector met beleidsmakers uitvragen
 - Lijntjes kort of lang?
 - Veel contact of weinig?
 - Invloed op lobby – effectiviteit?
 - Formeel versus informeel lobbyen
 - Contact lobbyisten en beleidsmakers/politici uitvragen
 - Momenten waarop normaliter gelobbyd wordt
 - Manier waarop normaliter gelobbyd wordt

- Timing
 - Wanneer effectiefste moment om te lobbyen in het proces en waarom?
 - Specificeren voor klimaat & land- en tuinbouw vraagstukken
- Coalitievorming:
 - Effect van samenwerken op lobby-effectiviteit
 - Mogelijke partners voor de land- en tuinbouwsector om in de klimaatlobby mee samen te werken?
- Mediagebruik:
 - Effect van veel/weinig media-gebruik op lobby-effectiviteit
 - Zijn er vaste patronen te herkennen voor mediagebruik of per lobby verschillend?
 - Invloed media op publieke opinie
 - Specificeren voor klimaat & land- en tuinbouw!
- Specialistisch versus generalistisch:
 - Normale lobbypatroon land- en tuinbouwsector uitvragen: algemeen of meer specialistisch?
 - Invloed van gecombineerde lobby (alle sectoren binnen één organisatie vertegenwoordigen)
 - Expertise klimaatvraagstukken aanwezig binnen de sector?
- Advisering voor lobby van land- en tuinbouwsector in klimaat-gerelateerde kwesties
- Inspelen op wat er in het interview verder ter sprake komt
- Afsluiting
 - Bedanken
 - Herhalen procedure wat er met data gaat gebeuren
 - Afspraken maken over de verslaglegging en terugkoppeling van het interview en het eindrapport

Bijlage 5: overzicht observaties

Type bijeenkomst	Titel bijeenkomst	Datum bijeenkomst
Symposium	Forum for the Future of Agriculture: The Sustainable Development Goals implementation: no time for business as usual	22 maart 2016
Themabijeenkomst LTO	Klimaatadaptatie Water & Bodem	30 maart 2016
FNLI Seminar	Klimaatneutrale voedselproducte in 2050?	20 mei 2016
Debat	Slotdebat 'It's the food my friend': Naar een ecologisch houdbaar landbouw- en voedselsysteem	21 mei 2016

Bijlage 6: uitgewerkte observatieverslagen

Symposium – Forum for the Future of Agriculture

“The Sustainable Development Goals implementation: no time for business as usual”

Programma:

08:00 – 16:00:	Registration
08:45 – 08:55:	Introduction
08:55 – 09:20:	Opening
09:20 – 09:50:	Opening keynote address: The environmental dimension of the new agenda for sustainable development
09:50 – 10:45:	Session 1: SDGs: Transforming the agricultural model: what needs to change and what are the solutions? A political debate
10:45 – 11:30:	Networking break
11:30 – 12:30:	Session 1 responses: Practical solutions to transform the agricultural model
12:30 – 14:00:	Networking lunch break
14:00 – 14:45:	Keynote address: SDGs and the economic model: what needs to change?
14:45 – 15:50:	Session 2: Changing societal behaviours to achieve the SDGs
15:50 – 16:50:	Session 3: Disrupting and rethinking the innovation model to achieve the SDGs
16:50 – 17:00:	Closing statement

Sprekers:

1. Janez Potocnk, voorzitter Forum for the Future of Agriculture 2016
2. Ban Ki-Moon (videoconferentie), secretaris-generaal Verenigde Naties
3. Achim Steiner, executive director United Nations Environmental Programme
4. José Graziano da Silva, directeur-generaal Food and Agricultural Organization
5. Phil Hogan, Eurcommissaris Landbouw en Plattelandsontwikkeling
6. Jeffrey Sachs, directeur Earth Institute, Columbia University
7. John Ingram, programmaleider Food Systems & Environmental Change Institute, Oxford University

Verslag:

Tijdens deze bijeenkomst lag de nadruk op duurzaamheid, waarbij in vrijwel elke speech werd gerefereerd aan klimaatdoelen van de VN. Politieke leiders van wereldformaat riepen de gehele agrifood keten op om samen tot een verduurzaming van de productie te komen. Deze boodschap was de rode draad van de ochtendsessie. In de informele discussieruimtes kwam ik in gesprek met een aantal mensen uit het bedrijfsleven, werkzaam in de voedselverwerkende industrie. Zij gaven allen aan dat zij inmiddels wel doordrongen raken van de maatschappelijke roep om verduurzaming, maar hadden het idee dat dat besef nog niet is doorgedrongen in de primaire sector, bij de boeren zelf. Ban Ki-Moon stelde in zijn videoboodschap dat klimaatverandering één van de grootste en

moeilijkste uitdagingen is voor de agrarische sector wereldwijd. Hij noemde de droogte in Afrika en de wateroverlast in Oost-Europa als voorbeelden.

Gedurende de ochtend kwam het nieuws binnen dat er terroristische aanslagen waren gepleegd in Brussel. Ik heb daarom niet het hele programma meegemaakt en ben na de eerste sessie naar huis gegaan. De overige presentaties heb ik later alsnog bekeken via beschikbaar gestelde slides en verslagen.

Themabijeenkomst LTO: 'Klimaatadaptatie Water & Bodem'

Omschrijving/uitnodiging:

Worden perioden van droogte en hoosbuien in Nederland de trend? Boeren en tuinders ondervinden sinds enige tijd direct gevolgen van deze extremen: er is sprake van overlast, lagere opbrengsten en schade. In een tijd waarin sterke prijsschommelingen het marktbeeld bepalen, zijn een hoge productiviteit door goede opbrengsten, efficiënt werken en opbrengstzekerheid belangrijker dan ooit. Praat u met ons mee over wat de consequenties én opgaven zijn?

LTO Nederland organiseert de themabijeenkomst 'Klimaatadaptatie Water en Bodem' op woensdag 30 maart 2016. Aan de hand van prikkelende stellingen belooft dit een levendig debat te worden.

Programma:

13.00 – 13.15:	Inloop
13.15 – 13.20:	Opening en woord van welkom
13.20 – 13.50:	Klimaatscenario's 2014
13.50 – 14.10:	De landbouwactie-agenda
14.10 – 14.30:	Nationaal Kennisprogramma Water en Klimaat
14.30 – 15.00:	Pauze
15.00 – 15.40:	Werken aan bodemkwaliteit is win-win
15.40 – 16.00:	De schop in de grond!
16.00 – 17.00:	Afsluiting

Sprekers:

1. Janette Bessembinder, onderzoeker KNMI
2. Puck Bonnier & Elmar Teune, beleidsmedewerkers Ministerie van Economische Zaken
3. Marja Wijnties, coördinerend beleidsmedewerker Nationaal Kennis- en Innovatieprogramma Water en Klimaat
4. Nick van Eekeren, onderzoeker Louis Bolk instituut
5. Geert de Groot

Verslag:

Janette Bessembinder opende de serie lezingen met een aantal klimaatscenario's. Het KNMI doet al jarenlang onderzoek naar klimaatverandering en maakt daarbij gebruik van diverse scenario's. Wat opvallend was, was dat werd verteld dat de scenario's tot nu toe altijd vrij snel achterhaald bleken. Men ging er lange tijd van uit dat bijvoorbeeld de zeespiegelstijging en temperatuurstijging enigszins lineair zouden verlopen. Recentere modellen laten echter veel extremere stijgingspercentages zien. De verwachting nu is dat de zeespiegel blijft stijgen, maar niet zo extreem dat Nederland binnen nu en 100 jaar onder water zal verdwijnen. De temperatuur zal wel meer dan twee graden stijgen als er niet iets verandert, wat dus in strijd is met de afspraken uit het klimaatakkoord. Nederland zal vooral te maken krijgen met een minder gematigd klimaat: koudere winters, warmere zomers, en het belangrijkste voor de land- en tuinbouw: een afname van de neerslag, maar een toename in extreme piekbuien.

Vervolgens lichtten twee medewerkers van het ministerie van EZ kort toe waar hun team op het

ministerie zich momenteel mee bezighoudt. Dit betrof met name onderzoek naar precisielandbouw, en innovaties op het gebied van teelt.

Marja Wijntjes ging in op de rol van waterschappen en diverse onderzoeksprojecten die momenteel gaande zijn op het gebied van waterbeheer, maar zij ging minder in op de relatie hiervan met klimaatverandering.

Nick van Eekeren bracht een heel ander perspectief naar voren: hij begon zijn presentatie met de opmerking: "klimaatverandering is gunstig voor de Nederlandse land- en tuinbouw." Hij zag vooral kansen voor de land- en tuinbouw om gebruik te maken van de veranderende omstandigheden. Daarbij merkte hij op dat het bodembeheer tot nu een beetje een ondergeschoven kindje is binnen de land- en tuinbouw, terwijl hier juist ontzettend veel winst valt te behalen. Hij gaf aan dat het verbeteren van de bodemkwaliteit er voor kan zorgen dat een boer in de zomer tot wel 50% meer water af kan voeren tijdens hoosbuien, een boodschap die door aanwezige boeren met enthousiasme en interesse werd ontvangen, en een boodschap die daardoor veel vragen en opmerkingen oopriep bij de aanwezigen.

De laatste lezing van Geert de Groot sloot erg aan bij het verhaal van zijn voorganger. Hij pleitte er voor om letterlijk eens wat vaker de kop in het zand te steken, om te kijken wat er allemaal gebeurt in de bodem. Ook hij stelde dat het bodembeheer te lang een ondergeschoven kindje was geweest bij boeren, en riep hen op om hier eens actief mee aan de slag te gaan.

Bij deze themabijeenkomst waren veel regionale en lokale bestuurders van LTO uitgenodigd, die vrijwel allemaal een boerenbedrijf hebben. Tijdens de afsluitende borrel raakte ik met meerdere boeren in gesprek. De meesten waren naar de themabijeenkomst gekomen vanuit hun rol als bestuurder, of omdat het werd gecombineerd met een afscheid voor een collega die met pensioen ging. Op een enkeling na gaf vrijwel iedereen aan dat ze anders niet zo snel naar een themabijeenkomst met dit onderwerp zouden gaan. Nu ze eenmaal geweest waren echter, vonden ze het wel een erg interessant onderwerp en hadden ze een hoop praktische kennis opgedaan. Dit was voor velen van hen een kennismaking met dit thema, in ieder geval op zo'n wetenschappelijke manier.

FNLI Seminar ‘Klimaatneutrale voedselproductie in 2050?’

Omschrijving/uitnodiging:

In Parijs verbond de wereldgemeenschap zich aan het beperken van de mondiale temperatuurstijging tot 2 graden Celsius boven pre-industrieel niveau. Als een minimaal aantal handtekeningen het akkoord in april dit jaar bekrachtigt, dan staan we voor de uitdaging de uitstoot van broeikasgassen in de tweede helft van deze eeuw nagenoeg te hebben gestopt. Aan de voedselproductie zal dit niet onopgemerkt voorbij gaan. Landbouw en voedselproductie veroorzaken emissies, maar zijn ook uiterst kwetsbaar voor klimaatverandering.

Wat is klimaatneutrale voedselproductie en is dit überhaupt haalbaar? Wat betekent dit voor teelt, verwerking en handel? Wat voor regelgeving kunnen we verwachten naar aanleiding van het Parijsakkoord? En wat als dit akkoord faalt? Welke effecten ondervindt uw grondstofvoorziening van klimaatverandering, en hoe sorteert u daarop voor?

Graag onderzoeken wij deze en andere vragen met u op vrijdagochtend 20 mei a.s. tijdens het seminar “Klimaatneutrale voedselproductie in 2050?” in het Hilton Hotel in Den Haag. Dit seminar is ter gelegenheid van de Jaarvergadering van de Vernof in samenwerking met FNLI, Het Comité van Graanhandelaren, MVO – de ketenorganisatie voor oliën en vetten en Wageningen Universiteit en Research Centrum.

Programma:

9.00 – 9.15:	Registratie
9.15 – 9.25:	Welkomstwoord
9.25 – 9.30:	Duurzame ontwikkeling, klimaat en energiebeleid
9.30 – 10.00:	Naar een koolstofarme maatschappij in 2050; EU-beleid en het Parijs akkoord
10.00 – 10.30:	Klimaatverandering en agrarische productie: uitdagingen en kansen
10.30 – 10.45:	Vragen
10.45 – 11.15:	Koffiepauze
11.15 – 11.20:	Introductie op groepsdiscussies
11.20 – 12.00:	Slaagt of faalt het akkoord uit Parijs? Beheersing van mondiale conflicten of niet? Hoe ziet de voedselproductie er in 2050 uit? Groepsdiscussie.
12.00 – 12.20:	Plenaire terugkoppeling
12.20 – 13.30:	Afsluiting en lunch

Sprekers:

1. Henk Kant, voorzitter VERNOF
2. Marijn Frank, dagvoorzitter
3. Louise Veerbeek, MT-lid DG Agro, ministerie van Economische Zaken
4. Eddy Moors, hoofd klimaatverandering en adaptief land- en waterbeheer, Wageningen Universiteit en Research Centre

Verslag:

Het seminar begon met twee inhoudelijke lezingen, één door het ministerie van EZ en één door een professor van de WUR. De eerste lezing zette met name het huidige beleid omtrent

klimaatdoelstellingen uiteen en ging in op wat er was besloten in het klimaatakkoord. De tweede lezing maakte de koppeling met voedselproductie en legde uit wat adaptief land- en watergebruik voor invloed kan hebben op de voedselproductie. Deze lezing eindigde met vier prikkelende scenario's die in 2050 werkelijkheid zouden kunnen zijn:

- 1) De klimaatveranderingen hebben extreme effecten gehad – Nederland is voor een groot deel onder water verdwenen en er is een enorme temperatuurstijging. Europa heeft de grenzen dichtgegooid voor de rest van de wereld, 'Fort Europa.'
- 2) De klimaatveranderingen hebben een veel minder extreem effect gehad. Nederland bestaat nog in zijn geheel. Er is wel een lichte toename van de temperatuur. Qua politiek is er een bloeiende mondiale handel, alle werelddelen zijn daarbij afhankelijk van elkaar.
- 3) De klimaatveranderingen hebben extreme effecten gehad– Nederland is voor een groot deel onder water verdwenen en er is een enorme temperatuurstijging. Qua politiek is er een bloeiende mondiale handel, alle werelddelen zijn daarbij afhankelijk van elkaar.
- 4) De klimaatveranderingen hebben een veel minder extreem effect gehad. Nederland bestaat nog in zijn geheel. Er is wel een lichte toename van de temperatuur. Europa heeft de grenzen dichtgegooid voor de rest van de wereld, 'Fort Europa.'

De aanwezigen bestonden uit vertegenwoordigers uit de gehele voedselproductieketen. Ik was aanwezig namens LTO en vertegenwoordigde zodoende de primaire sector. Andere deelnemers waren bijvoorbeeld Friesland Campina, Unilever en Nestlé. De groep werd in vier groepen opgesplitst, waarbij er rekening mee werd gehouden dat van alle fasen uit de voedselproductie één vertegenwoordiger in de groep zat, plus één iemand van de overheid. Elke groep kreeg één scenario toegewezen, wat zij gezamenlijk verder moesten uitwerken aan de hand van vragen als: "hoe ziet voedselproductie er in 2050 uit als dit scenario werkelijkheid wordt, hoe komen we aan grondstoffen, hoe ziet de maatschappij er uit, wat eten we tegen die tijd?"

Dit bleek een enorm inspirerende werkvorm te zijn, waarbij er op een hele gemakkelijke wijze contact ontstond tussen alle schakels van de voedselketen en men vaak voor het eerst kennismakte met het standpunt van andere partijen.

Ik was in groep 1 ingedeeld, waarbij we dus moesten nadenken over de fictieve gevolgen van Fort Europa en heftige klimaatveranderingen. Overige groepsleden betroffen mensen van Unilever, iemand van de slachterij-organisatie COV, een medewerker van het ministerie van I&M, een aardappelverwerker en iemand die bij Ahold werkte. In de plenaire terugkoppeling kwam duidelijk naar voren dat alle groepjes waren geëindigd met de constatering dat deze werkvorm hen de ogen had geopend voor het belang van een beter ketensamenwerking. Ook de aanwezige medewerkers van het ministerie gaven aan hier mee door te willen gaan en dergelijke initiatieven toe te juichen. Ik vroeg aan mijn groepsgenoten wie zij dachten dat de kar zou kunnen trekken als er inderdaad naar zo'n betere ketensamenwerking zou worden gezocht. De meningen varieerden van "de grootste partij" tot "de eerste schakel, dus de boeren" tot "de laatste schakel, dus de retailers." Wel was iedereen het er over eens dat bijeenkomsten als deze een grote waarde hadden en dat zij allen geïnspireerd en gemotiveerd naar huis gingen. In de afsluiting is door de organisator, VERNOF, uitgesproken dat deze dag zeker een vervolg gaat krijgen en dat er gaat worden gezocht naar een bruikbare werkvorm om de hele voedselproductieketen met elkaar in dialoog te laten gaan over de gevolgen van en de omgang met klimaatveranderingen.

Ik raakte na afloop verder in gesprek met de medewerker van het ministerie van I&M. We bespraken dit onderzoek en de landbouwlobby in het algemeen. Zij gaf aan dat ze het erg lastig vond om om te gaan met landbouwlobbyisten, omdat de boodschap van elke landbouwsector enorm kan verschillen. Als zij bezig was met een beleidsdocument over fijnstof, dan kreeg ze soms lofzangen van lobbyisten uit de plantaardige landbouwhoek en boze reacties van lobbyisten uit de varkenshouderij, terwijl die twee een week later samen optrokken om te lobbyen voor weer een ander onderwerp. “De tegengestelde belangen binnen de sector kunnen zo groot zijn. Dat maakt de lobbyboodschap onduidelijk, ik weet vaak niet wat ik aan zo’n lobbyist heb. Hoe kunnen wij daar dan beleid op maken?”

Slotdebat 'It's the food my friend'

"Naar een ecologisch houdbaar landbouw- en voedselsysteem"

Omschrijving/uitnodiging:

Terug in de Rode Hoed: It's the food, my friend! - Een 5-delige serie landbouw- en voedseldialogen. Onder leiding van Felix Rottenberg gaan experts, ervaringsdeskundigen en geïnteresseerden in op de vraag: Waarheen met ons voedselsysteem?

We maken de balans op en gaan op zoek naar handelingsperspectieven voor overheid, bedrijfsleven, wetenschap, burgers en anderen? In welke richting willen we dat het Nederlandse landbouw- en voedselsysteem zich de komende 10 jaar gaat ontwikkelen? Hoe integreren we economie, ecologie, gezondheid en klimaat? Hoe komen we tot gezondere voedingspatronen in gezinnen, scholen, ziekenhuizen en bedrijven?

Programma:

10.30 – 11.00:	Inloop en koffie
11.00 – 11.15:	Welkomstwoord
11.15 – 12.00:	Duurzaamheidsprestaties van verschillende landbouwsystemen
12.00 – 12.45:	Waarom is transitie van de landbouw en onze voedingspatronen urgent en wat zijn speerpunten?
12.45 – 13.15:	Lunch
13.15 – 14.00:	Het menu van de toekomst
14.00 – 14.45:	Youth Food Movement
14.45 – 16.00:	Slotdebat

Sprekers:

1. Felix Rottenberg, discussieleider
2. Gijs Kuneman, directeur CLM
3. Pier Vellinga, klimaatwetenschapper
4. Gerard Kramer, Blonk Consultancy
5. Joszi Smeets, directeur Youth Food Movement

Verslag:

Deze dag vormde het slotakkoord van een jaarlijkse debatreeks in De Rode Hoed. Er waren een hoop sprekers uitgenodigd, met elk hun eigen visie op een ecologisch houdbaar landbouw- en voedselsysteem. Onder de 200 aanwezigen waren onder meer circa 15 boeren, 20 overheidsmedewerkers, een stuk of 5 NGO-medewerkers, circa 15 wetenschappers en evenzoveel neutrale burgers. De debatten werden geleid door oud-politicus Felix Rottenberg, die de sprekers na elke presentatie vroeg hoe zij de voedselproductie voor zich zagen over een tiental jaren, wat zorgde voor levendige discussies. De lezingen waren inhoudelijk goed te volgen, maar op sommige punten van een erg basaal niveau, wat logisch is met zo een divers publiek. Hierdoor kwam de nadruk meer te liggen op de debatten rondom de lezingen, waarbij het er soms fel aan toe ging. Een interessante clash was waarneembaar tussen boeren enerzijds en degenen die zichzelf als neutrale burger hadden getypeerd. Er ontstonden levendige discussies over het nut en de houdbaarheid van veehouderijen.

De neutrale burgers vulden elkaar aan in argumenten waarom de veehouderij misbaar is, en niet houdbaar over een termijn van 20, 30 jaar, terwijl de veehouders juist wilden aantonen dat zij bezig zijn met een innovatieslag om wel houdbaar te blijven. Praktijkvoorbeelden van biologisch-dynamische boeren in de zaal konden daarbij na afloop op veel steun en applaus rekenen, waar de “traditionele” boeren niet nader leken te zijn gekomen tot de burger.

Bij de lunch gaven een aantal van deze burgers met wie ik in gesprek was geraakt echter aan dat ze het heel verfrissend vonden om eens echt met een boer in gesprek te gaan, zeker met een veehouder. Zij hadden altijd het idee dat boeren in hun eigen coconnetje leven en niet veel meekrijgen van de ontwikkelingen in de rest van de wereld, en al helemaal niet bezig waren met thema's als klimaatverandering. Ze hadden nog kort met een aantal boeren nagepraat, die hen hadden uitgenodigd om eens te komen kijken op hun bedrijf. Dergelijke contactmomenten kwamen vaker naar voren en vrijwel iedereen die ik daar over sprak, had het over het verkleinen van de kloof tussen burger en boer. Tevens greep ik de pauze om op zoek te gaan naar Pier Vellinga, om nog wat vragen te stellen die niet meer aan bod waren gekomen tijdens de discussie, wat uiteindelijk leidde tot een interview een paar weken later. Tijdens die betreffende pauze gaf hij als voorschot op mijn onderzoeksvraag alvast het volgende aan: “het enige wat écht helpt, is het verkleinen van de veestapel. Als je dat aan de boeren kunt verkopen, dan heb je de allerbeste lobbyboodschap in handen die er is.”

's Middags kwam de staatssecretaris van Landbouw, Martijn van Dam, langs voor het slotdebat. Hij gaf aan dat de overheid op zoek is naar een andere vorm voor landbouw en voedselproductie, waarbij niet zozeer efficiëntie centraal staat, maar productie die voldoet aan de huidige maatschappelijke normen en waarden. Hij gaf aan dat hij in de eerstvolgende Landbouwrapport een voorstel zou gaan doen naar zijn Europese collega's, om het nieuwe GLB, wat na 2020 in zal gaan, volgens deze pijlers te vormen.

De algemene tendens van deze dag was dat veel sprekers en aanwezigen op één lijken leken te zitten, waarbij efficiëntie van voedsel produceren in de toekomst ondergeschikt zou raken aan maatschappelijke normen en waarden. Het aangaan van de dialoog tussen diverse stakeholders was een waardevolle toevoeging aan de lezingen en gaf mij inzicht in het belang wat deze verschillende partijen hechten aan contact met elkaar.

Bijlage 7: codeerschema

Concept	Definitie	Operationalisering	Indicatoren
Lobbystrategie	Het geheel van samenhangende strategische keuzes van een organisatie beslaat omtrent de allocatie van verzamelde informatie met als doel om zoveel mogelijk invloed op het besluitvormingsproces uit te oefenen.	Het opstellen van een strategie om zoveel mogelijk invloed op de besluitvorming uit te oefenen	Bewuste keuzes omtrent timing, samenwerking, mediagebruik en framing
Inside lobbyen	Een lobbystrategie die gericht is op het lobbyen vanuit het speelveld zelf	Lobbyen via de beleidsmakers en politici	Direct contact met politici en beleidsmakers, korte lijntjes
Outside lobbyen	Een lobbystrategie die gericht is op het lobbyen vanaf de zijlijn	Lobbyen via de publieke opinie	Evenementen, protesten, publieke debatten
Formele lobby	Lobbystrategie waarbij hoofdzakelijk formeel gelobbyd wordt	Lobby volgens formele kanalen en formele methoden	Volgen van officiële lobbyprocedures: op officiële momenten en volgens formele methoden
Informele lobby	Lobbystrategie waarbij hoofdzakelijk informeel gelobbyd wordt	Lobby volgens informele kanalen en informele methoden	Korte lijntjes met beleidsmakers en politici, lobby op informele momenten
Veel media-gebruik	Lobbystrategie waarbij veel gebruik wordt gemaakt van (massa)media	Veel gebruik maken van diverse vormen van media om het lobbydoel te bereiken	Publieke debatten gevoerd in de media, lobbyisten zichtbaar in media aanwezig, lobbyisten zoeken zelf media op
Weinig media-gebruik	Lobbystrategie waarbij weinig gebruik wordt gemaakt van (massa)media	Weinig gebruik maken van diverse vormen van media om het lobbydoel te bereiken	Lobbyisten zoeken media niet op, lobby wordt niet via media gevoerd, geen of weinig uitingen van standpunten lobbyisten in media
Specialistische lobby	Lobbystrategie waarbij één specifiek onderwerp centraal staat	Concrete inzet lobby op één specifiek onderwerp,	Piekdruktes, technische en

		lobby in de diepte	specialistische feiten.
Generalistische lobby	Lobbystrategie waarbij een groep of sector centraal staat en waarbij er op een constant niveau continu gelobbyd wordt	Algemene inzet lobby voor een hele groep of sector, lobby in de breedte	Continu lopende lobby, over algemene thema's
Timing	Timing van de lobby in het beleids- en lobbyproces	Moment tijdens het besluitvormingsproces waarop gelobbyd wordt	Lobby vroeg in het proces, tijdens het hele proces, laat in het proces
Vorming van coalities	Lobbystrategie waarbij er een samenwerking met andere organisaties wordt aangegaan	Samenwerking met andere partijen teneinde lobbydoel te bereiken	Samenwerkingsverbanden aangaan, kennis bundelen en delen, financiële middelen delen
Focus	Het (on)bewust naar voren brengen van een bepaald element	In het frame is een simplificatie aangebracht	Afbakening binnen lobby
Aanpassen van boodschap	Het kunnen aanpassen van de boodschap, afgestemd op de ontvanger	Het frame wordt op andere manieren belicht bij verschillende ontvangers	Benadrukken van verschillende aspecten. Belichte aspect sluit aan op belevingswereld ontvanger.
Generiek frame	Conceptueel kader gekoppeld aan een overkoepeld frame	Frame van een andere organisatie/ persoon overgenomen	Het generieke frame wordt ook door andere organisaties uitgedragen. Het generieke frame is in het verleden al eens gebruikt. Het generieke frame bevat een mate van flexibiliteit.
Herhaling	Herhaling van frame	Meerdere malen terug laten komen van frame	Gelijke bewoording of visie binnen een databron of tussen diverse databronnen
Emotie	Toevoeging van waardeoordeel aan feiten	Er wordt een emotie overgebracht bij het frame	Gebruik van symbolen. Aansturen op gevoelens. Formuleren van een boodschap in waardetermen